

kleioe

Tijdschrift van de vereniging
van docenten in geschiedenis
en staatsinrichting in Nederland
(VGN)

34e jaargang nr. 6 juli/augustus



1993

CONGRESNUMMER

VGN

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatinrichting
in Nederland

Algemeen Bestuur

Mw. J. van der Lecuw-Roord,
voorzitter (externe contacten,
examenbureau/CEVO, vrouwen-
geschiedenis, BAVO, internatio-
nale betrekkingen).
Louise Henriettestraat 16,
2595 TH Den Haag.
Tel. 070 - 38 24 872/38 53 669.

Mw. T. Perdeck-Schimmel,
vice-voorzitter (contacten met
historische verenigingen,
congressen, Mavo/Vbo),
Timorstraat 27,
3818 CK Amersfoort.
Tel. 033 - 61 50 97.

Mw. H. Budé-Janssens, *le secre-
taris* (externe correspondentie,
Platform VVVO, internationali-
sering, publiciteit),
Patrijslaan 12a,
2261 ED Leidschendam.
Tel. 070 - 32 77 923.

Mw. H.J.C. van Herwaarden-
Rijlaarsdam, *2e secretaris*
(interne contacten, PABO,
Hoger Onderwijs), Postbus 360,
2920 AJ Krimpen a/d IJssel.
Tel. 01807 - 12 298.

J. Schopman, *penningmeester*
(financiën, ledenwerving, OAC,
contacten Kleio), Jozef Israëls-
straat 58, 6521 MZ Nijmegen.
Tel. 080 - 22 47 69.

F.R. Kat (buitenlandse contacten,
Atlantische Onderwijscommissie,
Havo/Vwo, studiereizen),
Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen.
Tel. 03448 - 16 86.

M. Otten (volwasseneneducatie,
PR, beroepsonderwijs,
Climatica, ledenwerving),
Deventerweg 60, 7203 AM
Zutphen.
Tel. 05750 - 42160 (privé),
05700 - 70825 (werk).

L.M.I.V. Nolet, (didacticiteiten,
lerarenopleiding, nascholing),
Reestraat 32, 6531 JM Nijmegen.
Tel. 080 - 550749 (privé),
080 - 459827 (werk)

VGN-fax: 070 - 38 53 669

U kunt zich opgeven als lid van
de VGN bij de administratie
Vreeswijkstraat 329, 2546 AK
Den Haag. Wilt u daarbij
aangeven tot welke categorie
van leraren u behoort en op
welk schooltype u werkzaam
bent.

Voor 1993 bedragen de
contributies:

1. HOS-schaal 11 en hoger
f105.-
2. Tot en met HOS-schaal 10
f 90.-
3. Buitengewone leden (zij die
niet meer in het onderwijs
werkzaam zijn) en studenten
f 75.-
4. Partnerlidmaatschap f130.-

Leden die minder dan 16 uur per
week les geven kunnen in
aanmerking komen voor een
korting. Hiertoe moet u jaarlijks
voor 1 december een verzoek
indienen bij de penningmeester
met vermelding van het aantal
lesuren, de school en de catego-
rie waartoe u behoort.

kleio

Het blad van de VGN, verschijnt tien maal per jaar,
incidenteel met katern voor leerlingen

Redactie

W.G.J. Rongen, *voorzitter*,
Antillen 4, 3524 EZ Utrecht.
Tel. 030 - 892580

J.A. de Ruiter, Almelo.

B. Engbers, Utrecht.

I.D. Verkuil, Hilversum

H.J.C. Termeer, Nijmegen.

R.P. Slotboom, Utrecht.

J.L.G. van Oudheusden,
Waalwijk.

Mw. C.L. Peucker-Martin, Zeist.

Secretariaat: J.A. de Ruiter,
Parkweg 5, 7602 JC Almelo.
Tel. 05490 - 60 987.

*Eindredactie: Mw. T. Bogaerts-
Stoopman, Omloop-West 9,*
3402 XM IJsselstein.
Tel. 03408 - 8 35 76.

Alle leden van de VGN hebben
een abonnement op Kleio. Niet-
leden kunnen zich abonneren,
maar reglementair komen alleen
diegenen in aanmerking voor
een abonnement zonder
lidmaatschap, die niet werkzaam
zijn als docent. Over uitzonde-
ringen beslist het bestuur.

Voor 1993 kost een abonnement:
Nederland en België f 90.-
Buitenland f105.-
Buitenland inclusief extra porto
luchtpost f130.-
Losse nummers f9,50

Informatie over het leerlingenma-
teriaal in de serie Kleio-Didactica
en andere uitgaven van de VGN
vindt u in de Kleio-krant achter
in het blad. U kunt bestellen
door het betreffende bedrag
over te maken op Postbanknum-
mer 12 87 01 t.n.v. Penningmees-
ter VGN te Den Haag. Wilt u op
het girobiljet aangeven om
welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd
worden.

Prijzen:

1 pagina f410.-

1/2 pagina f325.-

1/4 pagina f225.-

Voor informatie over andere
formaten en inleverdata van de
opnamemodellen kunt u zich
wenden tot de eindredacteur.

ISSN 0165-6449

DE JAREN VIJFTIG VAN DE EEN ZIJN DIE VAN DE ANDER NIET ...

VERTROUWDE PATRONEN, NIEUWE DROMEN

Vertrouwde
patronen,
nieuwe dromen



de bundel artikelen en bronnen bij het CE-
onderwerp 'Nederland naar een modern-
industriële samenleving 1948-1973'
samenstelling en redactie Hélène Vossen,
Marjan Schwegman en Peter Wester

De leden van de stofomschrijvings-
commissie hebben als achtergrond-
informatie bij het CE-onderwerp van 1993
en 1994 over Nederland een geïllustreerde
bundel samengesteld over de aspecten van
de jaren vijftig en zestig die in het examen
aan de orde komen. In de vier eerste
artikelen worden de relevante politieke,

sociale en economische ontwikkelingen in de periode geschetst.

Door middel van illustraties is geprobeerd iets van de tijd te laten zien.

Deze derde bundel bij
examenonderwerpen is te
bestellen door f40,- (prijs
inclusief porto) over te
maken op postgiro 128701
t.n.v. Penningmeester VGN
in Den Haag. Tijdens de
WIEG-bijeenkomsten is de
bundel verkrijgbaar voor
f35,-.

Wanneer u in 1994
betrokken bent bij het
examen onmisbaar!



In dit nummer:

4 In gesprek met Joke van der Leeuw en Hélène Budé - Tineke Bogaerts en Bart Engbers

De organisatoren van het congres 'Grenzen Verleggen - Europa sinds 1815' praten over nationalisme en internationalisering, Europa en Euroclio: geschiedenisleraren onder elkaar.

10 De VGN-ledendag in Den Haag - Jan van Oudheusden

11 Europa-beelden in Oost- en Midden-Europa - Jan Havránek

Wat is 'Europa'? Een geografisch gegeven? Een illusie van rijkdom? Een idee van een beter leven?

14 Een overzicht in vogelvlucht. Nationalisme en staatsvorming in de moderne Europese geschiedenis vanuit een vergelijkend perspectief - J. Rothschild

Prof.dr. J. Rothschild maakte in zijn congresrede 'Nationalism and state formations' onderscheid tussen twee soorten nationalisme: *civic* en *ethnic*.

Het huidige Europa biedt voorbeelden van beide vormen en van de krachten die zij losmaken, ten goede, maar voornamelijk ten kwade.

20 De voortrekkersrol van Duitsland in Midden- en Oost-Europa - J. Rupnik

'Duitsland' heeft in de geschiedenis altijd invloed uitgeoefend op Midden- en Oost-Europa, als nastrevenswaardig voorbeeld van modernisering en nationalisme, als verfoei-de politieke machtsfactor en economische reus.

Wat zal nu de toekomst brengen? Een opleving van de Duitse invloed met de hereniging of het opgaan van de Duitse macht in een algemene Europese politiek?

24 De adem van de waarheid ... De Russische jeugd eind jaren 80 en de Gulag - Tamara Eidelman

Een betrekking als geschiedenisleraar had eind jaren 80 in de voormalige USSR zijn voor- en nadelen. Hoe moest je omgaan met alle nieuwe gegevens, die over de mensen werden uitgestort, en de vele leugens, die juist geschiedenisleraren tientallen jaren verteld bleken te hebben?

33 Een eeuw joodse geschiedenis. Nationalisme en joodse minderheden in Centraal- en Oost-Europa vanaf de negentiende eeuw - A. Gerrits

Al was het langzamer dan elders, ook in Centraal- en Oost-Europa verdween de uniformiteit van de joden in de laatste honderd jaar. Een eigen invloed op dit alles was voor de joodse gemeenschap niet weggelegd. De politieke krachten bepaalden de loop van de gebeurtenissen tot en met de uiteindelijke vernietiging.

En verder

40 In 't kort en recensies

44 Kleiokrant

50 De examens van 1993



De commissaris van de koningin in Friesland, Hans Wiegel, opent het congres in Leeuwarden.

Wilt u artikelen voor *Kleio* toesturen aan de secretaris van de redactie. Berichten voor de *Kleiokrant* (verenigingsnieuws, aktualiteiten, aankondigingen) kunnen rechtstreeks naar de eindredacteur.

Voor overname van artikelen, lesmateriaal e.d. dient u contact op te nemen met de eindredacteur.

In gesprek met Joke van der Leeuw en Hélène Budé

In de roezemoezerige ambiance van de Pepperbox in Utrecht - menig VGN-vergaderaar bekend - troffen KLEIO redacteurs Tineke Bogaerts en Bart Engbers de voorzitter en de secretaris van de VGN, tevens de organisatie van het internationale congres 'Grenzen Verleggen - geschiedenisonderwijs sinds 1815', dat van 20 tot en met 23 april jongstleden in Leeuwarden gehouden werd.



Joke van der Leeuw.

Bart: Het congres is voorbij. De foto's liggen op tafel. Wat hebben jullie er nu in eerste instantie voor herinnering aan?

Joke: We krijgen enthousiasme bedankjes binnen. De aanwezigen waren voor een groot deel docenten en je hoort dat er al een zeker vervolg op het congres is geweest. Mensen hebben later contact met elkaar gezocht of elkaar nog ontmoet.

Zelf zijn we erg blij dat het congres vlekkeloos is verlopen. Vooral de laatste anderhalve maand hebben we veel werk moeten verzetten om het de Raad van Europa naar de zin te maken. Het was een chaos. Er moest op het laatste moment nog van alles ingelast worden en we waren bang dat er daardoor aspecten verloren zouden gaan, die we zelf belangrijk vonden. Er zijn ook zaken blijven lig-

gen ja, maar al met al hebben de deelnemers niet veel gemist.

Hélène: Wat er op het laatste moment tussen kwam waren de 'permanent working groups', waarin iedere deelnemer was ingedeeld. Dat die er waren is echt wel goed geweest, maar als de Raad van Europa nu vorig jaar in juli gezegd had dat er in het programma in ieder geval daarvoor ruimte moest zijn, was dat voor ons veel makkelijker geweest. Wij hadden nu 's morgens lezingen en in de middag workshops gepland, waarvan we er dan wat

hadden kunnen laten vervallen om tijd te maken voor discussie in de werkgroepen.

Joke: Het programma was nu wel wat overladen. Maar ik geloof wel, dat de permanent working groups een goede aanvulling zijn geweest op de rest van de activiteiten.

Bart: Ja, ik vond het leuk om elkaar op die manier te treffen.

Tineke: Wat werd daar nu eigenlijk gedaan? Was het een soort georganiseerd wandelgangenwerk?

Hélène: Het waren een soort debatingclubs. Alle aanwezigen waren door de Raad van Europa ingedeeld in een permanent working group. Men discussieerde daarin een paar keer per dag met elkaar, in principe aan de hand van bepaalde stellingen, maar, naar wat ik zo hoorde, over de lezingen en vooral over allerlei andere zaken.

Joke: We zijn nog in februari gaan schuiven met het programma om ruimte te maken. Niet dat we nu tégen dergelijke working groups waren, maar we wisten niet dat zoiets moest.

Wij zijn in de loop van 1992 met de voorbereidingen begonnen en vanuit Straatsburg kwamen er, terwijl wij aan het werk waren, steeds weer nieuwe eisen, waaraan we moesten voldoen. Toen in het begin van dit jaar alles zo'n beetje rond was en we dachten dat we klaar waren, dreigde het congres afgelast te worden, omdat niet voldaan was aan 'de voorwaarden'. Wij hebben toen officieel om die voorwaarden gevraagd en dat bleek neer te komen op het inruimen van aardig wat tijd voor de permanent working groups, die zo vanzelf spraken voor de Raad van Europa, dat ze ze nooit op papier noemden. Zo kwam het dat ik nog op de laatste dag voor aanvang bezig was met schuiven en mij

kleio

nummer 6/93
pagina's 4 en 5

afvroeg waarom ik hier eigenlijk ooit aan was begonnen. Zou het eigenlijk nog wel leuk worden en zouden we aan onze eigen doelstellingen van het congres toe kunnen komen?

Een congres voor leraren

Joke: Een belangrijk doel van het congres was voor ons dat nu eens leraren de kans kregen met elkaar te spreken over allerlei aspecten van hun vak. In internationaal verband komt dat voor wetenschappers wel vaker voor, maar voor geschiedenisdocenten was dit op zo'n grote schaal de eerste keer. Dit congres was in zekere zin een vervolg op het congres van de Raad van Europa in Brugge, waar ik vorig jaar was. Daar werd voortdurend vóór en over het onderwijs gesproken, maar niet dóór het onderwijs. Ik heb toen voorgesteld om de volgende conferentie te houden met mensen die in de praktijk van het onderwijs bezig zijn.

Dat is niet zo gemakkelijk als het klinkt. Er zijn overal bonzen, die min of meer qualitate qua de conferenties bijwonen en die zijn moeilijk te omzeilen. Wij zijn heel tevreden dat dat ons voor een groot gedeelte wel gelukt is: zo'n 70 tot 80 procent van de aanwezigen was inderdaad werkzaam in het onderwijs, of had met de onderwijspraktijk te maken.

Wij hebben geprobeerd vooraf zoveel mogelijk ruchtbaarheid aan het congres te geven. Want als je alleen de officiële kanalen gebruikt bij de aankondiging, kom je bij een vaste groep mensen uit, die het wel leuk vindt zelf een reisje naar Leeuwarden te maken.

Hélène: We hebben de lerarenorganisaties in de diverse landen van de Raad van Europa getipt, dat er een brief zou gaan naar hun ministerie met een uitnodiging en ze krachtig aangeraden zo nu en dan eens te informeren of die brief er al was en zelf kandidaten aan te dragen voor het congres.

Wij hadden dus een klein gewaarschuwd netwerkje dat in de startblokken stond toen eind maart, begin april de uitnodigingen door de Raad van Europa vanuit Straatsburg verstuurd werden.

Joke: Deze tactiek heeft tamelijk goed gewerkt, maar je kunt niet overal de gang van zaken doorbreken.

Het cultuurverschil in de diverse landen werd heel goed duidelijk. In Frankrijk bijvoorbeeld, waar er één organisatie van geschiedenisdocenten is met in totaal zo'n 16.000 leden, had nog nooit een leraar een uitnodi-



Het diner op dinsdagavond in Hotel Management School in Leeuwarden. V.l.n.r. Bob Stradling, Hélène Budé, Hugo Ramon, Doros Theodoulou, Philip Blair en Ann Low-Beer.

ging voor de congressen van de Raad van Europa gekregen. Daar bleef de post altijd hangen op het ministerie. Er waren dus nu wel Franse docenten in Leeuwarden, maar tegelijk ook een officiële afvaardiging van het ministerie van onderwijs. In de noordelijke landen en Zwitserland was het geen probleem - die stuurden leraren -, maar in België weer wel.

Verwachtingen en praktijk

Bart: Welk beeld hadden jullie van te voren van het congres? En komt dat nu overeen met de praktijk?

Joke: In Brugge had ik gemerkt dat het ontzettend inspirerend is om met mensen over zaken te praten, waar je in je beroep mee

bezig bent. En zo stelde ik mij het congres ook voor - leraren uit alle landen van de Raad van Europa, pratend over hun werk. Daar in Brugge bleek dat we allemaal zo echt weer zelf het wiel zaten uit te vinden, maar je kunt ook van elkaar leren, nieuwe ideeën opdoen. En daarvoor zou het congres van Leeuwarden moeten zijn.

Hélène: Een paar jaar terug was jij toch helemaal niet zo erg voor internationalisering?

Joke: Nee, maar daar in Brugge merkte ik hoe inspirerend het is om met mensen over zaken te praten waar je mee bezig bent en te vergelijken.

Toen had ik zo iets van: dít wil ik. We moeten dit in Nederland ook doen en dan, meer dan in Brugge, met mensen uit de onderwijspraktijk.

Receptie in het
Gemeentehuis
Leeuwarden.



Wat ik heel leuk vind, is, dat in bedankbrieven van deelnemers, die we na het congres ontvingen, hetzelfde gevoel naar voren komt. In dat opzicht heeft het congres echt aan mijn verwachtingen voldaan.

Hélène: Omdat het een congres voor leraren moest zijn, had dat ook financiële consequenties. De mensen komen vaak van ver en moeten dat maar kunnen betalen. Een ambtenaar declareert zoiets bij het ministerie, maar je school ziet je aankomen...

Wij wilden daarom ook geen bijdrage voor het congres zelf vragen. Wij hebben zelf zoveel mogelijk sponsorgeld proberen binnen te halen.

Joke: Wij hebben uiteindelijk geld genoeg bij elkaar gekregen; we hebben echt geen greep in de kas van de VGN gedaan.

Het congres was gratis, de mensen uit Oost-Europa hebben een groot deel van hun reiskosten van ons vergoed gekregen.

Europa gehad, maar gedeeltelijk is daar de post veel te laat aangekomen, mede omdat deze officieel vanuit Straatsburg moest worden verzonden. De mensen uit Estland bijvoorbeeld zijn niet gekomen, omdat er geen tijd meer was om een visum aan te vragen. En er was maar één Rus.

Uit IJsland kwam op maandag, toen iedereen al arriveerde, nog een fax dat ze niet kwamen, want de uitnodiging was er nog steeds niet.

Tineke: Hoeveel mensen waren er eigenlijk in Leeuwarden en van welke nationaliteiten?

Joke: Zo'n 25 à 30 uit Oost-Europa en er waren 35 à 40 Nederlanders; in totaal waren er 130 deelnemers.

Een internationaal gezelschap

Joke: Organisatorisch is internationalisering een zware dobber gebleken. De communicatie kan enorm traag verlopen, alleen al door de 'snelheid' waarmee de post doorkomt.

Wij hadden graag meer mensen uit Oost-



Burgemeester Te Loo spreekt de aanwezigen toe.

kleio

Wij zijn er uiteindelijk toch in geslaagd om ieder VGN-lid die daarom had gevraagd aan het congres te laten deelnemen. De anderen kwamen uit alle landen van Europa en vaak twee per land. En dat was een tegenvaller, want wij hadden er drie per land willen hebben.

In het begin was dat toegestaan, maar toen is het Ministerie van Onderwijs de financiële kant van de zaak nog eens gaan bekijken, en mochten we maar één deelnemer per land uitnodigen. Verder moesten we het zelf maar betalen.

De politieke situatie in Oost-Europa

Bart: Het was natuurlijk een heel bijzonder moment waarop dit congres heeft plaatsgevonden als je kijkt naar de gebeurtenissen in Oost-Europa.

dit nummer van KLEIO is afgedrukt), die vanuit een Amerikaanse invalshoek afstand nam van het Europese nationalisme en zo iets over zich had van 'Is dat nu allemaal zo nodig?'. Heerste er een kriebelige sfeer bij sommige aanwezigen in de zaal.

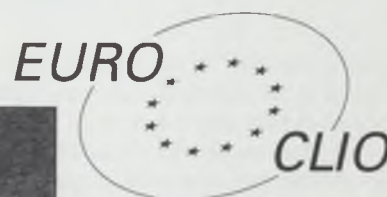
Als reactie werd opgemerkt dat het nationalisme op het moment een belangrijke bron van inspiratie is in de nieuwe staten.

Dat het thema zo aktueel zou zijn hadden we niet van tevoren gedacht. Toen we het plan opvatten om iets speciaals te doen aan het 35-jarig bestaan van de VGN, was de nota 'Grenzen Verleggen' net verschenen. Zodoende dachten we aan nationalisme als thema voor een VGN-congres. Een paar dagen later werden we gebeld door het Ministerie van O&W. Ze hadden daar wat geld over en vroegen of wij daarmee iets konden doen. We konden toen onmiddellijk ons idee van een internationaal congres over nationalisme voorleggen.

Hélène: Ik denk dat het belangrijk was dat men elkaars standpunten hoorde en dat men wat verder heeft kunnen kijken.

Joke: Met internationalisering van het geschiedenisonderwijs hebben we het over een proces dat tijd nodig heeft. Dat je wat verder moet kijken dan je eigen nationale invalshoek, geldt niet alleen voor de Oost-Europeanen, maar ook voor ons. Misschien dat geleidelijk aan door samen te denken en dingen uit te proberen in de richting van een meer internationaal gericht geschiedenisonderwijs, op den duur de boeken en de leerstof ook wat gaan veranderen.

En wat de Oost-Europeanen op het congres betreft, mag je mensen wel verbieden in een nationalistische fase te verkeren? Na een jarenlang op de USSR gericht bewind, zoekt



Oprichting Euroclio. V.l.n.r. L. Henkens (ministerie van O en W), André Gerrits (dagvoorzitter), Joke van der Leeuw (voorzitter Euroclio) en Philip Blair (secretaris van de Onderwijs Commissie van de Raad van Europa).

Kon je daar nu wat van merken tijdens de bijeenkomsten?

Joke: Ja zeker, er was een Kroaat die voortdurend wilde uitleggen hoe de zaak in elkaar zat en met sheets en flappen rondliep. *Hélène:* Wat ook opviel waren de Tsjechische en Slowaakse deelnemers, twee vrouwen, die voortdurend met elkaar optrokken, hoewel ze dus nu uit verschillende landen kwamen.

Toen we het erover hadden bleek dat voor hen die deling niet zo had gehoeven.

Joke: Tijdens de lezing van Rothschild (die in

Bart: Ik wil nog even doorpraten over de reacties op de toestanden in Oost-Europa. Ik had zelf een beetje een katerig gevoel over de rol van geschiedenis in die landen en ook tijdens het congres. Ik had niet de indruk dat de geschiedenis de stellingen kon doorbreken die men had ingenomen. Ik had de indruk dat de verschillende Oost-Europese nationaliteiten zelfs wat agressief tegenover elkaar stonden. Men luisterde niet naar elkaar, het was voorlezen van vooraf geschreven stukken, die volledig langs elkaar heen gingen.

men de eigen identiteit. Je hebt gelijk als je zegt dat we door het congres de wereld niet hebben kunnen veranderen, maar ik heb het idee dat je toch nuttig werk doet wanneer je een forum creëert, waar men zijn zegje kan zeggen.

Euroclio

Bart: Tijdens de congresweek werd Euroclio opgericht. Wat is dat eigenlijk voor een organisatie?

Hélène: Het is een vereniging van verenigin-

gen van geschiedenisleraren.

Tineke: Pak je daarmee de geschiedenisleraren in ieder Europees land?

Joke: Nee, er bestaan niet overal verenigingen. In Oost-Europa zijn de structuren weggevallen en daar moet men vaak nog beginnen een dergelijke vereniging op te richten. In de West-Europese landen zijn er overal een of meer organisaties, die nu ook lid zijn van Euroclio.

Tineke: Hoe is Euroclio georganiseerd?

(Juist Joke en Hélène kun je dit goed vragen, want het idee om een dergelijke vereniging op te richten is van hen afkomstig en zij zijn respectievelijk voorzitter en secretaris van Euroclio.)

Joke: De club is officieel gevestigd in Zwitserland, het bestuur is heel internationaal: een Deen, een Zweed, een Belg, een Engelsman, een Zwitser en een Belgische adviseur.

Hélène: We vergaderen een paar keer per jaar, telkens ergens anders in Europa.

Joke: Wij hebben dus regelmatig persoonlijk contact en dan is er natuurlijk de fax. Bij het schrijven van stukken kunnen we elkaar daarmee goed bereiken, we kunnen overleggen en ons laten corrigeren.

Dat wij er nu als twee Nederlanders inzitten heeft te maken met het ontstaan van Euroclio. Men had zoiets van: het is jullie baby, nu moet je er zelf maar een kleutertje van maken.

Tineke: En wat gaat Euroclio doen?

Hélène: Wij zijn begonnen de contacten te bevorderen tussen landen die dicht bij elkaar liggen. Tussen Nederland en België in ons geval, en de landen in Noord-Europa

zullen meer met elkaar gaan doen. Frankrijk heeft voorgesteld de Hongaren en Litouers te helpen bij het maken van nieuwe schoolboeken en het opzetten van een historische bibliotheek.

De bedoeling is dat men elkaar leert kennen en dan samenwerkt.

Tineke: En wat voor mensen doen dat dan? De bestuurders van de verschillende verenigingen?

Hélène: Dat is niet de bedoeling.

Joke: Je begint natuurlijk met bepaalde mensen. Je kent die namen.

Vervolgens moet het verder gaan. In een heleboel landen worden bijvoorbeeld allerlei interessante cursussen georganiseerd, die ook voor anderen belangrijk kunnen zijn. Nu weet je daar niets van, maar je kunt dergelijke dingen aan elkaar doorgeven en dan kunnen mensen uit grensgebieden bij de burens gaan luisteren, of je kunt eens iemand uitnodigen die in zijn land al langer met iets bezig is, waarmee wij hier gaan beginnen. Je kunt dan leren van de ervaringen.

De Schotten blijken bijvoorbeeld veel ervaring met toetsmateriaal te hebben, die wij hier in Nederland met alle vernieuwingen goed kunnen gebruiken.

Euroclio verzamelt dus in eerste instantie informatie en zorgt ervoor dat deze bij de verschillende docentenorganisaties terecht komt, die dan zelf bekijken of zij er iets mee doen. Het VGN-bestuur geeft dergelijke informatie dan weer aan de betreffende commissie door. En omgekeerd: de VGN-commissie Clomatica heeft bijvoorbeeld onze hulp gevraagd bij het inventariseren van computerprogramma's voor geschiedenis in Europa.



Permanent Working Groups aan het werk. V.l.n.r. Marko Otten, twee Bulgaarse deelnemers, Valentina Andonova en Maria Benova en Jacek Krolikowski uit Polen.

Een belangrijke handicap is wel dat het allemaal vreselijk langzaam gaat in de communicatie. Je moet daar rekening mee houden wanneer je iets wilt organiseren over het hele Europese front. Bij bilaterale contacten gaat het allemaal wat sneller. Als Nederlandse vereniging geven wij de Belgen onze activiteiten, nascholingsbijeenkomsten en dergelijke door, en de Belgen doen dat ook. Wij kunnen dan bij elkaar meedoen aan activiteiten.

Tineke: Het zijn dus heel concrete dingen.

Joke: Ja, en ook wel individueel. Je kunt naar een cursus gaan, bijvoorbeeld in Engeland. Via Euroclio kan bekend gemaakt worden wat er allemaal te doen is en in het kader van Platform is daar ook een beurs voor aan te vragen.

Wij hopen op subsidie in de toekomst voor grotere projecten, waarbij mensen uit meer landen ook mee kunnen doen. Maar het dagelijks gebeuren is het tijdig doorgeven van informatie.

De Europese dimensie in het geschiedenisonderwijs

Bart: Wat zou je nu tegen iemand willen zeggen over de Europese dimensie in het geschiedenisonderwijs. Zeker na het examen moeten we toch zeggen: dat is het niet! Wat is het wel? Zijn daar congressen zo voor nodig? En het Europees geschiedenisboek?

Joke: Ik denk dat je je niet moet verkijken op de Nederlandse situatie. Wij hebben al een hele internationale visie op geschiedenisonderwijs. Bij ons ontbreekt het nationale element eigenlijk juist in de geschiedenisles. Maar in een heleboel landen is het niet zo; als je Engelse en Franse schoolboeken leest sta je soms vreemd te kijken. En het is maar de vraag of wij ook niet nog wat te leren hebben.

Ik werk met een Franse collega aan het ontwikkelen van materiaal om een Europese dimensie aan te brengen in bepaalde thema's. Je kunt een thema, bijvoorbeeld migratie, ook Europees benaderen in plaats van in te gaan op migratie in het ene land waarin je woont. En je kunt voor het onderwijs ook heel internationale thema's kiezen.

Bart: Als je zo'n onderwerp als bijvoorbeeld migratie neemt, kies je dat, omdat alle landen daarmee van doen hebben? De Europeaan kun je dan schetsen als rondreizend persoon?

Joke: Inderdaad. Als iemand die niet perse



V.l.n.r. John Dredge uit Ierland, Helena Mandalova uit Tsjechië en Ann Low-Beer uit Engeland.

nationaal gebonden is. Zo kun je ook andere onderwerpen nemen, die je plaatst in een veel ruimere ontwikkeling dan de nationale.

De ledendag

KLEIO: Een smet op het congres? De impressie die een van de deelnemers schreef is negatief.

Joke: Dat is heel verdrietig. Op het congres in Leeuwarden waren gelukkig veel VGN-leden aanwezig, meer dan in Den Haag. Er hadden zich 87 leden opgegeven voor de ledendag en we hadden nooit gedacht dat daarvan nog niet eens de helft uiteindelijk zou komen. Het was gezelliger geweest in een kleiner zaaltje en het was ook rot voor de sprekers.

Misschien hadden de leden meer persoonlijk moeten worden benaderd en ook de lerarenopleidingen. Er spraken per slot van rekening vooraanstaande historici, die je ook niet iedere dag tegenkomt.

Tineke: Misschien moet je wel afzien van dergelijke activiteiten, staan de leden niet meer te springen om zo iets.

Joke: Ach, een directe mailing heeft bij de dag van de militaire geschiedenis wel geholpen. Daarvoor was de aanmelding na de eerste aankondiging in KLEIO ook knudde. Als de Raad van Europa niet zo'n beslag had gelegd op onze tijd in de laatste anderhalve maand, was het misschien anders gelopen.

Maar voor de congresgangers was het verder niet nadelig, hoogstens een beetje chaotisch. De mensen waarmee we nagepraat hebben waren heel tevreden.

En verder geloof ik dat de VGN-leden over het algemeen heel actief zijn. Als je de opkomst ziet bij de nascholing hoef je niet te klagen. Didactiekconferenties lopen helemaal niet slecht. Er melden zich mensen bij advertenties van vacatures.

Wij doen eigenlijk nooit voor niets een beroep op mensen.

KLEIO: Bedankt voor dit gesprek.



De VGN-Ledendag 23 april 1993 in Den Haag



Ochtendlezing in de Nieuwe Kerk.



Op het Binnenhof.

De opzet van de Internationale Ledendag in de Haagse Nieuwe Kerk was mooi. Bekende historische kopstukken zouden lezingen houden, tijdens de lunch zouden de congresgangers uit Leeuwarden arriveren en er zou een unieke kans geschieden tot 'internationaal historisch bijpraten'. Niemand minder dan Vaclav Havel werd (helaas voorbarig) al aangekondigd als mogelijke eregast. Gezamenlijk zou men Parlement en Vredespaleis bezoeken.

Niet meer dan tachtig van de ongeveer tweeduizend VGN-leden (zijnde één-derde van het totaal aantal geschiedenisleraren in Nederland) schreven zich in. Minder dan de helft van de inschrijvers kwam opdagen.

Die slechte opkomst was mogelijk het gevolg van het bestaande grote aanbod aan nascholingsactiviteiten in verband met de bavo en het nieuwe eindexamen. Misschien ook had een persoonlijke uitnodiging aan ieder lid meer respons opgeleverd, dan de oproep in KLEIO. In elk geval was het voor de dagvoorzitter Frits Kat en voor de sprekers wat sneu voor zoveel lege stoelen te moeten spreken. Bovendien bleek nu heel de lustrumviering van de VGN aan verreweg de meeste VGN-leden niet besteed. Gelukkig zijn een deel van de congreslezingen in dit nummer van *Kleio* opgenomen.

Het middagprogramma verliep wat chaotisch. Een rondleiding door de Ridderzaal en een lege Tweede Kamer kon de vermoeide Leeuwardengangers niet erg boeien. De meesten waren trouwens al vertrokken richting Amsterdam of Schiphol.

Jan van Oudheusden

kleio

Europa-beelden in Oost- en Midden-Europa

Jan Havránek

In zijn lezing 'Images of Europe in East and Central Europe' geeft prof. J. Havránek aan, dat er een eeuwenoude verbondenheid bestaat tussen Praag en het westen. Daarom juichte men in 1989: "We zijn weer in Europa!" Belangrijker dan het IJzeren Gordijn was de lijn Petersburg-Dubrovnik als culturele scheidslijn tussen West- en Oost-Europa. Maar is het niet beter te spreken over Centraal-Europa wanneer je Tsjechië en Slowakije bedoelt? Zijn Kiev en Novgorod soms Aziatische steden? In het nieuwe Europese geschiedenisboek heeft het daar veel van weg.

Vertaald en bewerkt door Wim Rongen.

Jan Havránek (Teplice, Bohemen, 1928) studeerde geschiedenis en filosofie aan de Karel Universiteit in Praag, waaraan hij vanaf 1960 verbonden is. Aanvankelijk gaf hij college, maar tussen 1970 en 1990 verrichtte hij gedwongen uitsluitend archiefonderzoek. Wel had hij vele informele contacten met studenten, en was hij aanwezig bij de forums en vergaderingen die oogluikend werden toegestaan. Ook onderhield hij contacten met vakgenoten in het buitenland. Zijn specialisme is Boheemse en Centraal-Europese geschiedenis. Sinds 1992 is hij hoogleraar en directeur van het Universiteitsarchief



'We horen weer bij Europa' klonk het in 1989 in de straten van Praag. Velen reageerden echter met de opmerking: "We hebben altijd bij Europa gehoord, in ieder geval geografisch gezien".

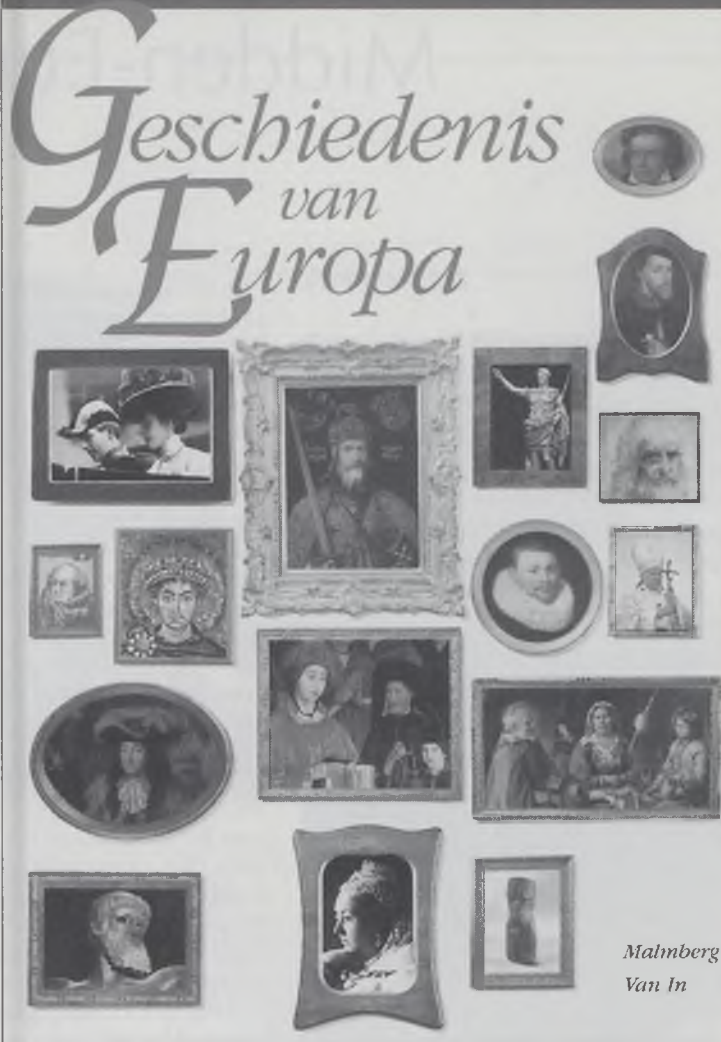
De bedoeling van de slogan was echter de wens uit te drukken als Europeanen te willen leven. Voor de Tsjechen waren de Europeanen mensen die in de EG, Oostenrijk en Zwitserland woonden; mensen die politieke vrijheid genoten en ieder jaar op vakantie gingen naar Italiaanse, Franse of Spaanse stranden; mensen wier culturele leven niet zo belachelijk gecontroleerd werd en die hun vrienden en verwanten bezochten in Mercedesen en BMW's.

In 1989 kenden heel wat Tsjechen het Westen. Een paar nog vanuit de jaren 30, een paar uit het democratisch intermezzo van 1945-1948 en velen bezochten tijdens de Praagse Lente het Westen. In de jaren 70 en 80 waren er meer contacten met en informatie uit het Westen dan in de donkere jaren 50. Tsjechische emigranten uit 1968 hadden meer mogelijkheden hun verwanten te informeren dan de vluchtelingen uit 1948 en 1949. Die vluchtelingen vreesden terecht tijdens hun bezoek in de gevangenis of het strafkamp gestopt te worden. De culturele contacten waren na 1968 nooit zo onderbroken als na 1948. In de bioscopen draaiden goede Franse, Italiaanse en Amerikaanse films, betere dan tegenwoordig trouwens; 20% van het land kon Oostenrijkse en/of Westduitse televisie ontvangen.

We waren dus redelijk geïnformeerd over de politieke situatie en de economische veranderingen in het Westen, ook al begrepen we die situatie en die veranderingen nooit helemaal. De reden daarvoor was dat we de EG als de tegenhanger van de Comecon, die geen enkele invloed op het dagelijkse leven van de mensen had, zagen. En juist dat dagelijkse leven interesseerde de gewone mensen in ons land het meest. Ze wilden de situatie kunnen vergelijken.

Ik herinner mij een discussie tussen twee vrouwen bij een metrostation in Praag. Zij

Jacques ALBERT * Johan BENDER * Frédéric DELGUE * Jiri GRUSA * Scipione GERRACCINO
 Ionace MASSON * Kenneth MIENE * Paula PISPINGHO * Juan Antonio SANCHEZ Y GARCIA SAUCO
 Antonio SIMOES RODRIGUES * W.M. SMULDERS * Dieter TIFMANN * Robert UNWIN



Malinberg
 Van In

vroegen zich af of het beter was werkloos, maar met een goede uitkering, te zijn in West-Duitsland of een baan te hebben, met een laag loon, in Tsjecho-Slowakije. Het Europa dat ons wachtte, was het Europa van onze illusies. Maar Europa was en is veel meer - en soms ook minder - dan deze Tsjechische illusies van november 1989.

Een politiek programma?

Als een politiek programma stond het woord 'Europa' altijd meer voor integratie tegen dan integratie voor iets. Tegen de Arabieren tijdens de kruistochten of tegen de Turken in de 15e eeuw. Op Europese solidariteit werd altijd door degenen die in gevaar waren een beroep gedaan - denk maar aan Constantinopel in 1452. Als de Tsjechen (maar ook de Slowaken, Polen en Hongaren) in de jaren 70 en 80 van Europa dromen, dro-

men ze dan ook in de eerste plaats over een alternatief voor de Comecon en het Warschau-pact.

Mijn generatie leerde het woord Europa als politieke slogan voor het eerst kennen, toen Goebbels, in antwoord op Churchills V-ten, in de bezette landen de slogan lanceerde: 'Victoria - Deutschland siegt auf alle Fronten für Europa!'. Voor Europa, voor Nazi-Europa - tegen het Sovjet-bolsjevisme, tegen de Amerikaanse en Britse plutocratie en tegen de joden, die de oorzaak waren van de alliantie tegen Hitler-Duitsland.

Europa geografisch gezien

Het begrip Europa in geografische zin kent algemeen geaccepteerde grenzen: de Oeral, de Kaukasus, de zeeën. Maar wie zijn nu de Europeanen?

Daar verschillen de meningen over. Sommigen denken dat alleen de christelijke volken Europeanen zijn, soms met de orthodox-christelijken erbij, maar soms ook zonder. "Die Zurechnung der slawischen Völker - ausser Russland - ist vor allem für das Mittelalter problematisch", schreef R.J. Sattler in 1971 in zijn boek *Europa, Geschichte und Aktualität*.

De Polen, Tsjechen, Slowaken, Sloveniërs en Kroaten waren bijna altijd katholiek. Maar een klein percentage van de Slaven was protestant. Op de Moslims in Bosnië en de Sandjak en Pomaks in Bulgarije na, waren alle Slaven Christen.

De Russen zijn altijd orthodox-christelijk geweest, maar werden lange tijd niet als Europeanen beschouwd. Maar zijn Kiev en Novgorod dan Aziatische steden?

In *Geschiedenis van Europa* (het Europese geschiedenisboek) uit 1992 heet het dat pas onder tsaar Peter de Grote Rusland met Europa werd verbonden.

Maar ook ná Peter de Grote worden de Russen in dit boek als niet-Europeanen behandeld. De kaart met Europese wereldtalen laat met kleuren zien waar Engels, Spaans, Frans en Portugees gesproken wordt. De delen van Azië waar Russisch gesproken wordt, zijn niet ingekleurd. Houdt dit dan in dat Russisch geen Europese taal is?

Kan dit boek ook, zoals in het voorwoord staat, in ons land behandeld worden. Dit boek wordt gepresenteerd als een boek dat Europa behandelt, maar behandelt het ook het Europa waar wij toe horen. Ik ben bang

kleio

nummer 6/93
 pagina's 12 en 13

dat het in feite alleen maar geschikt is voor de geschiedenis van West-Europa. Bij Bohemen staan er fouten in of kun je belangrijke plaatsen nauwelijks vinden. Voor welke periode kun je dan wel voldoende en goede informatie vinden over Rusland en Europa ten oosten van de lijn Szczecin-Triest?

In de negentiende eeuw ging dit gebied in economisch, sociaal en cultureel opzicht steeds meer lijken op het Westen. Het moderne nationalisme kan uitgelegd worden aan de hand van de strijd van de Balkanvolken tegen het Ottomaans rijk. Maar in het betreffende hoofdstuk is slechts 5% gereserveerd voor oostelijke helft van Europa. In het hoofdstuk over de periode 1900-1945 gaat slechts een-tiende over dit gedeel-

te van Europa. Een van de grootste tragedies uit deze periode, de collectivisatie van de landbouw in de Sovjet-Unie, wordt zelfs helemaal niet genoemd. Pas in het laatste hoofdstuk, over de periode 1945-1990, wordt een-derde van de tekst en de illustraties aan Oost-Europa besteed.

Midden-Europa

Het probleem is een gevolg van het gebruik van bredere, supranationale en quasi-antinationalistische termen als politiek-ideologische wapens; een term als 'Midden-Europa', L'Europe Central, Central Europe, sredni Evropa bijvoorbeeld.

Wat te zeggen van Haushofers verklaring in 1930: "Mitteleuropa is een concept van politieke wil. Het is een Duitse formulering. De Duitsers zullen hun rol spelen bij de opbouw van Mitteleuropa of Mitteleuropa zal niet gerealiseerd worden".

We kunnen het niet eens zijn met de Amerikaanse historicus die over de jaren twintig en dertig schreef: "Het idee van het Reich leefde in Mitteleuropa".

De Tsjechen gebruikten hun eigen Centraal-Europa-concept als een wapen tegen de Duitsers. In het eerste nummer (april 1941) van het *Journal of Central European Affairs* ontwikkelde Edvard Benes dit concept. Hij wilde een "federale unie tussen Tsjechoslovakije en Polen" als een "grote federale politieke formatie in het gebied tussen Duitsland en Rusland". Zijn politieke opponent, geëmigreerd naar de VS, de Slovaak Milan Hodza, sprak over een federatie van Polen, Tsjechen en Slowaken.

In de jaren 80 leefde het idee van 'sredni Evropa' opnieuw op. In Hongarije, in Praag (waar een van de samizdat-tijdschriften zo

heette), in Wenen en ook in West-Berlijn. Het was een antwoord op de Comecon, op de zogenaamde vriendschap, op het ijzeren gordijn dat landen met een gemeenschappelijk verleden en verwante beschavingen scheidde.

Misschien speelde de nostalgie over het 'gouden jaar 1913' in de oude keizerlijke en koninklijke monarchie ook een rol. Je kunt het horen in nostalgische Weense liedjes, in platen met de beeltenis van Frans-Jozef, in de steeds weer herhaalde Kaiserwalzer van Johann Strauss. Wat voor de Oostenrijkers een onderdeel was van hun toeristisch imago, was voor hun burens de goede oude tijd van vóór de catastrofe. Ook al vond voor de een de catastrofe in München 1938 en februari 1948 plaats, voor de anderen in 1919 (Verdrag van Trianon) of de komst van de Sovjets in 1945.

Tegen een Hongaarse vriend zei ik in het midden van de jaren 80:

"Toen we nog echte burgers van Centraal Europa waren, zeiden wij Tsjechen dat we Slaven waren. De Oostenrijkers legden de nadruk op hun aandeel in de Duitse successen en jullie Hongaren zochten naar jullie verwanten aan de Bosporus. Maar nu we allemaal Oost-Europeanen zijn, verklaren we allemaal een deel te zijn van het niet meer bestaande Centraal-Europa. We kunnen nu weer burgers van Centraal-Europa zijn. Maar we moeten wel inzien dat dit niet meer dan een deel van Europa is - centraal gelegen, maar slechts een deel. Ons doel - en niet alleen ons doel - moet Europa als een geheel zijn. Europa moet het doel van alle Europeanen zijn".

'Ons Europa' is geen nieuw idee. Tomas Masaryk, de stichter van de Tsjechisch-Slovaakse Republiek noemde zijn boek *Het Nieuwe Europa*. Daarmee wilde hij de Amerikanen in 1918 overtuigen van de noodzaak tot reorganisatie van Oost Centraal-Europa.

Het woord Europa werd hier als een program gebruikt, een programma voor democratie, vreedzame coëxistentie, coördinatie. Chauvinisme, het gebruik van geweld en intolerantie zouden daarmee vermeden worden.

In deze zin is de term Europa nu net zo goed als zeventig jaar geleden een programma voor dit gebied.



Een overzicht in vogelvlucht

J. Rothschild

In zijn rede getiteld 'Nationalism and state formations' maakte prof.dr. Joseph Rothschild onderscheid tussen twee soorten nationalisme: *civic* en *ethnic*. De eerste vorm heeft gezorgd voor vorming van staten met als uitgangspunt gelijke rechten voor alle inwoners en is dus niet uit op onderdrukking van minderheden. De tweede vorm is onverdraagzaam en wil één volk prominent aan de macht. Exponenten hiervan zijn bijvoorbeeld Milosevic in Servië en Tudjman in Kroatië.

Een groot probleem bij staatsvorming in Europa is het zelfbeschikkingsrecht der volkeren. Want bijna nergens, en met name in Centraal-Europa, leeft in één gebied maar één volk. Een dergelijk recht om zichzelf te besturen is dus wel voorstelbaar, maar niet zonder meer in de praktijk toe te passen.

Vertaling en bewerking: Bart Engbers



Joseph Rothschild (Fulda 1931) woont vanaf 1940 in de VS. Hij studeerde politieke wetenschappen aan de Columbia Universiteit in New York en in Oxford. Veel van zijn talrijke publicaties zijn gewijd aan Midden- en Oost-Europa en aan het Midden-Oosten. Op het moment doceert hij politieke wetenschappen aan de Columbia Universiteit in New York.

kleio

nummer 6/93
pagina's 14 en 15



De gewapende vrede
aan het einde van de
19e eeuw.
(Uit: Geschiedenis van
Europa)

Men zou het een fout van de organisatie kunnen noemen om een politicoloog uit te nodigen een bijdrage over nationalisme en staatsvorming aan de conferentie te leveren, omdat de politicologie zichzelf juist met betrekking tot dit onderwerp heeft gedeclasseerd door een slecht taalgebruik, in ieder geval in het Engelse taalgebied. Ook de andere sociale wetenschappen hebben zich hieraan schuldig gemaakt. Misschien is de geschiedwetenschap hierop een uitzondering. In ieder geval hebben wij, als politicologen, onze boeken vervuld met de volgende intellectuele vergrijpen.

1. Het slechte gebruik om de woorden 'staat' en 'natie' door elkaar te gebruiken als zouden ze omkeerbare synoniemen zijn.

2. Het nog slechtere gebruik van het verbindingsstreepje tussen 'natie' en 'staat' (natie-staat). Maar al te vaak is 'natie-staat' een gemakzuchtige uitvlucht.

Om een voorbeeld te geven: als student werd mij geleerd dat Tsjechoslowakije de natie-staat was van de Tsjechoslowaakse natie. Anno 1993 word ik verondersteld mijn studenten te leren dat Tsjechië en Slowakije de verschillende natie-staten zijn van respectievelijk de Tsjechische en Slowaakse natie. En wie kan mij verzekeren dat over vijftig jaar de Tsjechen niet verdeeld zijn in Bohemers en Moraviërs?

Dit is slechts één van de vele mogelijke voorbeelden om te illustreren dat 'natie-staat' een gevaarlijke en weinig zeggende term is.

3. Een hieraan verwante slechte gewoonte is het gebruik van het woord 'internationaal' bij betrekkingen tussen staten, crises en dergelijke, als we eigenlijk 'intergouvernementeel' bedoelen.

Vormen van nationalisme

Het zou verstandig en ook productiever zijn om de termen 'staat' en 'natie' niet door elkaar heen te gebruiken. De term 'staat' zou betrekking moeten hebben op een juridisch-politiek geheel, en de term 'natie' op een cultureel-politiek geheel. (In Europa is het gebruikelijk om als criterium voor cultuur, hoewel niet altijd, taal en godsdienst te hanteren.) Natuurlijk was nationalisme - het politieke gevoel van saamhorigheid tussen mensen van dezelfde natie - dikwijls de motor tot staatsvorming in het moderne Europa en het is het nu opnieuw in het hedendaagse Europa. De twee begrippen natie en staat zijn derhalve zeer nauw met elkaar verbonden, maar ze zijn niet identiek.

Om de zonden waarover ik sprak goed te maken, is het in sommige sectoren van de Amerikaanse politicologie mode geworden een onderscheid te maken tussen civielrechtelijk en etnisch nationalisme.

Leonid Kravchuk

Een voorbeeld van het huidige civielrechtelijk nationalisme zou de officiële verkla-

ring van Leonid Kravchuk van de Oekraïne kunnen zijn: gesteld u betaalt uw belastingen, u gehoorzaamt de wet en u vervult uw dienstplicht, dan bent u een staatsburger van de Oekraïne, ook wanneer u Russisch, Pools of Jiddisch spreekt. De vraag of u staatsburger van de Oekraïne bent wordt vanuit de burgerrechtelijke invalshoek beantwoord, en niet vanuit de etnische.

Al klinkt dit waarschijnlijk mooier dan de situatie in werkelijkheid is, de verklaring is toch een prettige verrassing. Wel bestaat er een aanzienlijke oppositie tegen Kravchuk's (en Rukh's) civielrechtelijk nationalisme in het westen van de Oekraïne, in het gebied rond Lemberg (Lviv), dat eens deel uitmaakte van het Habsburgse Rijk en vervolgens behoorde tot Polen tijdens het interbellum (1918-1939). Maar desalniettemin is deze vorm van nationalisme het officiële standpunt van de regering van de Oekraïne op dit moment, en ik beoordeel dit positief.

Ook vermoed ik dat de neiging van Boris Yeltsin om te spreken van Rossisch (Federaal Russisch) en Rossia (De Russische Federatie) en niet te spreken van Russisch en Rusland, een poging is tot civielrechtelijk in plaats van etnisch nationalisme.

Anderzijds hebben Slobodan Milosevic en Franjo Tudjman het Servisch en Kroatisch nationalisme gestuurd in een puur en klinkklare etnische richting, evenals de Armeense en Azerische politieke leiders dat gedaan hebben in hun voormalige Sovjetrepublieken.

Hoewel ik het onderscheid tussen civiel-rechterlijk en etnisch nationalisme onderschrijf als een goede poging om enige duidelijkheid te scheppen in de verwarrende 'staat' en 'natie' discussie, ben ik bang dat in de lessituatie dit onderscheid niet radicaal genoeg is.

Maar nu, na deze voorbeelden, terug naar het betoog.

Het begrip 'staat'

We hebben nu drie termen in het spel: staat, natie en etnisch. Ik denk dat het nuttig is om na te gaan hoe deze termen in het woordenboek van de politicologie terecht zijn gekomen.

Voor ons doel, is 'staat' het oudste begrip in die zin dat wij begrijpen wat Aristoteles bedoelde met 'polis', door ons vertaald als 'staat'. Zo is ook het Latijnse 'res publica' analoog aan onze term 'staat'. Het is een eerste voertuig voor het organiseren van collectieve actie van menselijke gemeenschappen. Hoewel de staat zwak was gedurende de middeleeuwen in Europa, de herinnering eraan is blijven bestaan en het concept kwam nadrukkelijk weer tot leven met verrijzenis van het Romeinse recht in de late middeleeuwen.

Het begrip 'natio'

'Natie' aan de andere kant is, hoewel van Latijnse oorsprong, veel nieuwer in zijn huidige betekenis.

In de middeleeuwen werd het woord 'natio' in twee betekenissen gebruikt, beide zijn tamelijk vreemd aan ons huidige begrip van het woord:

1. als een verwijzing naar de adel in sommige landen, bijvoorbeeld: de 'natio' van Polen, Hongarije, Vlaanderen of Frankrijk. De term sloot boeren en burgers per definitie uit en was beperkt tot de bellatores, de krijgsadel van een land;
2. op universiteiten waar de voertaal Latijn was, verwees de 'natio' naar informele vriendenclubs en studentenhuizen waar studenten onder elkaar hun landstaal spraken. Vele jaren geleden bemerkte ik overblijfselen van dit gebruik in namen van sommige steegjes en hofjes tijdens een conferentie in Bologna.

'Etnisch'

'Natio' krijgt zijn moderne politieke betekenis tijdens de Franse Revolutie en de oorlogen die daarmee gepaard gingen. Op deze

ontwikkeling kom ik nog terug, maar eerst wil ik iets zeggen over de derde term 'etnisch'.

Het woord 'etnisch' is afgeleid van het Griekse *ethnos*. Hoewel zeer populair in de sociale wetenschappen en in de media vandaag de dag, het begrip etniciteit lijkt geen geschiedenis te hebben gehad tussen Herodotus en de 20e eeuw. De Grieken schijnen drie woorden te hebben gehad voor 'buitenstaanders' of 'anderen'. Het eerste was duidelijk pejoratief, barbaroi. Een ander werd zeer specifiek gebruikt en was niet-politiek: idiotēs. Het derde was objectief en neutraal bedoeld - *ethnos*.

Herodotus spreekt bijvoorbeeld met respect over het Egyptische *ethnos* en het Perzische *ethnos*, en dicht ze grote creatieve talenten in kunst, godsdienst en zelfs staatskunde toe. Het woord werd niet gebruikt door Thucydides bij de beschrijving van de Peloponnesische oorlog, een oorlog tussen Grieken onderling. De Grieken beschouwden zichzelf in de oude tijden niet als een *ethnos*, de term werd door hen gereserveerd voor buitenstaanders.

De term etniciteit beleefde een revival door de moderne sociale wetenschappen rond de Tweede Wereldoorlog en werd in eerste instantie gebruikt voor de verschillende groepen binnen de Amerikaanse samenleving. Daarna is de term ook buiten de VS gebruikt, maar (misschien onbedoeld) geleidelijk aan steeds meer in situaties van het tweede garnituur, in tegenstelling tot de term 'natie'. Impliciet werden naties in staat en waardig geacht hun eigen staten te handhaven, etnische groepen waren gedoemd minderheden te zijn in staten, met recht op een eerlijke behandeling maar niet op een eigen staat.

Dit is een klein beetje te vergelijken met het oude, nogal lachwekkende, onderscheid tussen taal en dialect. Van een taal kan gesproken worden als een volk legers en een vloot heeft, in het geval van een dialect niet.

Ik tracht dit taalkundig vooroordeel tegen etnische groepen als tegen arme familieleden, te corrigeren door het woord uitwisselbaar te maken met natie, maar ook dit heeft zijn problemen.

De Franse Revolutie

Laten we terugkeren naar het hoofdthema. De term 'natio' of 'nation' had oorspronkelijk en tot voor kort geen betrekking op staten of regeringen, zoals vandaag de dag. In

de 17e eeuw, aan de dageraad van de moderne tijd, geven zelfs Thomas Hobbes en John Locke geen nadere uitleg van wat zij bedoelen met "door het volk". Zij geven aan dat de legitimiteit haar oorsprong vindt in de wil van het volk, maar geven geen ethno-culturele of nationale inhoud aan de term 'volk', zoals bijvoorbeeld Engels-sprekend volk.

De Franse Revolutie is het keerpunt met betrekking tot ons onderwerp omdat dan de huidige betekenis van het woord 'natie' als de motor en de legitimator van staten en staatsvorming ontstaat. Niettemin is deze verbinding tussen de Franse Revolutie en nationalisme bedriegelijker en minder direct dan we dikwijls denken.

De eerste leuze van de Revolutie was "La Nation, La Loi, Le Roi" (De natie, de wet, de koning) en het woord natie werd hier simpel en alleen gebruikt in een anti-feodale zin, het bracht de collectiviteit van alle burgers tot uiting. In andere woorden: weg met het voormalige middeleeuwse 'natio', uitsluitend bestaande uit adel, en een ontkenning van de driestanden-systeem. In het kort, de term werd gebruikt in de zin zoals onder woorden gebracht door abbé Joseph Emmanuel Sieyès in zijn beroemde revolutionaire pamflet *Wat is de derde stand?* Zijn antwoord luidde: "*De derde stand is een gehele natie.*"

Maar tegen 1792-1793, er woedde een moeilijke oorlog en alle publieke inspanning was nodig, werd de eerste leuze van de revolutie vervangen door een mooier klinkende en meer aansprekende leuze: "Liberté, Égalité, Fraternité", waarin met 'Fraternité' de broederschap van iedereen waar dan ook, in het verzet tegen tyrannen bedoeld werd. Maar toen de oorlogen elkaar opvolgden (Frankrijk was bijna een kwart eeuw lang doorlopend in oorlog, van 1790 tot en met 1815), werd 'Fraternité' ingevuld als broederschap van alle Fransen tegen alle mogelijke buitenlandse invallers. En zoals iedereen kan voorspellen, in de tijd van Napoleon wakkerde dit Franse nationalisme (in onze betekenis) bij de volkeren waarmee Frankrijk in oorlog was een eigen nationalisme aan (Brits, Duits, Spaans enzovoort).

Mazzini

Aan het begin van de 19e eeuw hebben we staten en naties, en de twee woorden zijn dan nog niet door elkaar gehaald. Giuseppe Mazzini (1805-1872) was de eerste persoon die formeel het probleem analyseerde en zich de vraag stelde: hoe zouden

deze twee begrippen zich tot elkaar moeten verhouden? Nu lezen we zijn werk met een zekere nostalgie, omdat Mazzini zichzelf de luxe veroorlooft (begrijpelijk voor een Italiaan in die tijd) aan te nemen dat de Europese staatsgrenzen en die van de natie om en nabij wel samen zullen vallen. Italië is tenslotte een schiereiland, bijna uitsluitend bevolkt met Italianen: De Duits/Italiaanse taalgrens in het noordoosten is politiek hanterbaar.

Mazzini's belangrijkste zorg was de politieke vereniging van de verschillende staten op het schiereiland tot één staat; de irredenta aan de oostkust van de Adriatische zee (de erfenis van La Serenissima Venetië) liet hem tamelijk onverschillig. Kortom, Mazzini kon nog zonder al te veel problemen de waarheid omzeilen, waarmee wij wél pijnlijk geconfronteerd worden. In bijna geheel Centraal-Europa en Oost-Europa vallen de grenzen van de politieke staat en de grenzen van ethno-nationale culturen niet samen en zijn zelfs niet bij benadering vergelijkbaar met elkaar. Dit is een gebied waar nationalisme of gepolitiseerde etniciteit, de neiging heeft bestaande staten te ondermijnen. Willen we die prijs daarvoor betalen?

Helaas, wij kunnen niet zoals Mazzini om de hete brij heen.

Centraal- en Oost-Europa in het interbellum

We zijn nu aangeland in de tegenwoordige tijd en op mijn vakgebied.

Gedurende de laatste 50 jaar van communistisch bewind en Sovjet overheersing over Midden- en Oost-Europa, bedekte een zekere mate van nostalgie de herinneringen aan de twee decennia tussen de wereldoorlogen. Deze jaren leven in de herinnering voort als een periode van onafhankelijkheid, soevereiniteit en waardigheid; een tijd met een goed functionerende wetgevende macht, een levendig parlementair gebeuren, een kritische pers, een tijd waarin de politiek niet willekeurig ingreep in de rechtsstaat.

Dit is zeer begrijpelijk, maar we moeten wel het feit onder ogen willen zien dat deze periode ook grote tekortkomingen kende.

Ik zal hier slechts de aandacht vragen voor fouten die verband houden met ons thema nationalisme en staatsvorming.

In plaats van regionale solidariteit en wederzijdse hulp tegenover de Grootmachten, spreidden Midden- en Oost-Europa in het interbellum veel verdeeldheid en rivaliteit

ten toon. Dit had te maken met conflicten over territoriale aanspraken, spanningen tussen etnische minderheden, sociaal-economische armoede, tot wederzijdse irritatie leidende nationale karaktertrekken en duidelijke politieke bijziendheid. Deze factoren veranderden de interne relaties in dit gebied in een hanengevecht en stelden Hitler in staat een veroveringsplan op te stellen.

De positie van minderheden in een 'natie-staat'

Het belangrijkste aspect in deze verschillende territoriale twistpunten in Centraal- en Oost-Europa was gewoonlijk het nationale of etnische: met name het belang dat de verschillende staten hadden in het in politiek opzicht "verlossen", of het op zijn minst cultureel steunen van een minderheid van de eigen nationaliteit die in een andere staat woonde en de verontwaardigde verwerping door de "vijand"-staat van wat men beschouwde als ongeoorloofde druk op de eigen territoriale integriteit of interne soevereiniteit.

Het bestaan van etnische minderheden was natuurlijk niet nieuw in Midden- en Oost-Europa. Maar vóór de Eerste Wereldoorlog maakte het gebied over het algemeen onderdeel uit van grotere rijken. Etnische minderheden zijn in het algemeen beter af in grote rijken. De centrale elite tracht een politieke orde op te leggen en is minder geïnteresseerd in de etnosociale en etnoculturele heterogeniteit van de onderworpen bevolkingen.

In de zogenaamde 'natie-staten' beschouwt de centrale elite zich als de beschermer van een expliciete en specifieke nationale cultuur en voorziet ze van veelomvattende integratiebevorderende ideologieën en programma's. En juist de staten in Centraal- en Oost-Europa in het interbellum beschouwden zichzelf, in tegenstelling tot het Ottomaanse Rijk en het Oostenrijkse deel van het Habsburgse Rijk, als expliciete en specifieke natie-staten. Vandaar dat het lot van de talrijke en luidruchtige etnische minderheden in het interbellum vaak emotioneel meer vernederend was en politiek meer uitzichtloos dan voorheen.

Om een paar voorbeelden te noemen: de Tsjechen, de Polen, de Slovenen en andere etnische groepen in het Habsburgse Rijk hoefden zich niet als ondergeschoven minderheden te beschouwen in een expliciet

Duitse staat. Hoewel zij zich etnisch vele malen gegriefd voelden, konden zij er toch vanuit gaan dat een toekomstige rijksregering opnieuw een politiek zou voeren in het voordeel van etnische minderheden. Zelfs de steeds weer uitgesloten etnische minderheden van het Hongaarse deel van het Rijk hadden nog hoop op verandering bij een volgende troonsbestijging.

Maar in de zogenaamde 'natie-staten' in het interbellum, leek een etnische minderheid gedoemd, bij gebrek aan een oorlog en een opnieuw trekken van de grenzen, voor altijd in het nadeel te blijven, niet slechts in de neutrale, statistische zin, maar ook in termen van beroofd zijn van politieke, economische en culturele vrijheid en soms zelfs van burgerrechten.

Vandaar dat de neiging ontstond om steun te zoeken bij het etnische en culturele 'moederland' tegen de druk van de 'vijand-staat', en zo werd het een internationaal twistpunt. De Joden, die geen eigen staat hadden, misten deze optie en voelden zich politiek bijzonder in de kou gezet.

De 'vijand'-regering, op haar beurt, moest zich sterk maken voor het uitdragen van de specifieke, nationale cultuur van de eigen 'natie-staat' in het gehele gebied. Anders was, zo luidde de redenering, de eindelijk bereikte nationale onafhankelijkheid zinloos geworden. De vrees voor 'subversie' al was deze oprecht, werd evenzeer overdreven als de vrees bij de etnische minderheid voor 'vernietiging'.

De hieruit voortvloeiende, wederzijdse verdachtmakingen werden bijzonder bitter, de tegengestelde posities bijzonder star, en de strijd bijzonder gevaarlijk als, en dat was vaak het geval, de etnische minderheid en het geïnteresseerde 'moederland' tot wie het zich wendde, één van de in de regio vooroorlogse dominante machten vertegenwoordigde - Duitsland, Hongarije, Bulgarije (Macedonië), Rusland (Oekraïne) - en zich nog steeds niet verzoend had met de recente nederlaag en het verlies van gebied.

Einde aan de Duitse en Russische hegemonie

Deze problemen en moeilijkheden in het interbellum werden gevolgd door een lange periode van Duitse en Russische hegemonie over Centraal- en Oost-Europa. Recent is de onafhankelijkheid weer hersteld. Intussen was het zeer gebruikelijk geworden om

dit gebied als doel en slachtoffer van aanvallen van grootmachten en projecties van andere grootmachten, hetzij Ottomanen, hetzij Duitsers, hetzij Russen of het Westen, te beschouwen. En er schuilt veel waars in dit idee.

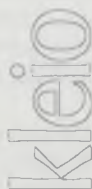
Toch heeft het veerkrachtige nationalisme van de relatief kleine volkeren er sinds kort ook toe geleid dat enige grote besluiten, of resultaten als u wilt, geratificeerd door de Grootmachten aan het einde van Tweede Wereldoorlog, ongedaan werden gemaakt, zoals de vorming van de staten Joegoslavië en Tsjecho-Slowakije (Eerste Wereldoorlog), de verdeling van Duitsland, de Russische hegemonie en het ijzeren gordijn (Tweede Wereldoorlog).

In voor- en tegenspoed, Oost- en Centraal-Europa heeft zeker van zich doen spreken in de internationale politiek en in sociopolitieke ideevorming tijdens de laatste tien jaar. Het heeft gezorgd voor een nieuwe situatie met enerzijds een versterking van een aantal staten en anderzijds het ondermijnen van bestaande staten, wat uiteindelijk het uiteenvallen van de Sovjet Unie zelf versnelde.

Nieuwe grenzen

De etnografische kaart van Centraal- en Oost-Europa is vandaag de dag helaas 'eenvoudiger' dan vóór de Tweede Wereldoorlog door de genocide op de Joden, de verdrijving van de Duitsers en de concentratie van de Poolse burgers in het hart van Polen.

Toch blijft deze kaart te complex om een soepele overeenstemming tussen staatsgrenzen en etnoculturele grenzen toe te staan. Hoe zorgvuldig en wijs grenzen getrokken worden. Midden- en Oost-Europa zal altijd etnische minderheden binnen de meeste van zijn grenzen houden. De onafhankelijkheid van Slowakije verlicht het probleem van de grote Hongaarse minderheid niet, laat staan dat het het oplost. En het Vance-Owen-plan om Bosnië op te delen in kantons naar Zwitsers voorbeeld, zag het feit over het hoofd dat in 22 van de 26 Zwitserse kantons maar één taal wordt gesproken, terwijl geen enkel van de tien voorgestelde Bosnisch kantons wordt bewoond door één etnische groep. Alleen grotere politieke wijsheid en een hoger politiek moraal besef dan nationalisme en gepolitiseerde etniciteit kunnen een humane oplossing bieden.



De tyrannie van de meerderheid

Het zoeken naar deze wijsheid en het verwerven van enig gevoel voor wat wel en niet mag, ook op politiek gebied, zal nog moeilijker worden door de huidige tendens in West-Europa zichzelf te zien als 'het' Europa en een tamelijk afhoudende houding aan te nemen tegenover mensen en (hoewel in mindere mate) goederen uit Midden- en Oost-Europa. Die houding van West-Europa doet het gevaar ontstaan dat men vervalt in vormen van nationalisme van het interbellum - xenofobie, antisemitisme, discriminatie van etnische minderheden enzovoort.

Let maar op de slechte behandeling van de Hongaars-sprekende burgers in het huidige Roemenië, de behandeling van de Turken door Bulgarije (een beetje verzacht de laatste tijd), de Servische houding ten opzichte van de Joegoslavische Albanezen, de wetgeving in de Baltische staten om niet-inheemsden, dat wil zeggen de Russen, te beroven van zekere rechten, een soortgelijk debat in Polen over de rechten van de Oekraïense minderheid. Daarbij komt dat zulke spelletjes met chauvinisme veel publieke, en zodoende 'democratische', bescherming en steun krijgen.

Er bestaat een gerede kans dat de communistische tyrannie door een meerderheidstyrannie aan de kant wordt geschoven, dat anti-communistisch nationalisme de motor van onrechtvaardigheid wordt, en dat Centraal- en Oost-Europees nationalisme even scherp, onliberaal en bloedig zal zijn in de laatste tien jaar van onze eeuw als in het interbellum.

Zulke gevaren zullen groter worden als het Westen de ex-communistische landen niet wil helpen in hun barensnood. Het zou verschrikkelijk ironisch zijn als de economische malaise, die het communisme in de jaren 80 heeft ondermijnd, door de westerse onverschilligheid ook de beginnende democratie in de jaren 90 zou ondermijnen.

Nationalisme en staatsvorming

Kunnen we iets leren van deze complexe, dubbelzinnige en recente ervaring van het nationalisme en daaruit voortvloeiende etnopolitiek in Oost-Europa?

In zekere zin vertegenwoordigt dit verschijnsel een verworvenheid van de Franse Revolutie, die het nationalisme uitgebreid heeft gelegitimeerd als een politieke waarde en als de als onvermijdelijke geziene cultureel-ideologische inhoud van het moderne staat.

In de 19e eeuwse West-Europese wereld had dit nationale principe over het algemeen een proces van consolidatie tot gevolg, waardoor uit de talrijke kleine politieke eenheden een aantal grote staten ontstonden, bijvoorbeeld Duitsland, Italië en ook Canada werden verenigd; de Zwitserse Confederatie werd versterkt ten koste van de tot dan toe soevereine kantons, en de versterking van de Amerikaanse federale regering ten koste van de vóór-burgeroorlogse rechten van de verschillende staten had er ook veel mee te maken.

Maar in het Centraal- en Oost-Europa van de 20e eeuw schijnt nationalisme, of gepolitiseerde etniciteit, over het algemeen de tegenovergestelde invloed te hebben gehad getuige de fragmentatie van een paar grote politieke eenheden in vele kleine, aanvankelijk na de Eerste Wereldoorlog ten koste van de oude keizerrijken en recent ook ten koste van enige multi-etnische zogenaamde 'natie-staten' zoals Tsjechoslowakije en Joegoslavië.

Soms schijnt deze tweede huidige trend ook besmettelijk te zijn in het Westen zoals in het geval van de Basken, Catalanen, Bretons, Provençalen, Occitaniërs, Vlamingen, Friezen, Schotten, bewoners van Wales en Quebec, en andere etnische groepen. Zij eisen erkenning van hun etnonationaal bewustzijn.

Het probleem van de zelfbeschikking

Dit alles drukt natuurlijk de waarde uit van het 'zelfbeschikkingsrecht van de volkeren' (ook bekrachtigd door de Franse Revolutie). Maar in de praktijk blijkt dit een onduidelijke term die veel politieke moeilijkheden oproept omdat noch in de politieke theorie noch in de politieke praktijk een betrouwbare en acceptabele definitie van het woorddeel "zelf" is ontwikkeld.

Van alle klassieke politieke theoretici heeft alleen J.J. Rousseau (die bepaald geen nationalist was) zich nadrukkelijk met het onderwerp bezig gehouden. Zijn antwoorden zijn tegenwoordig totaal onbruikbaar. Rousseau was een warm voorstander van de stads-

staat, zoals Genève in zijn tijd, waar hij geboren was. Hij beschouwde de stadsstaat als de meest geeignende eenheid van zelfbeschikking of, nog beter, als de eenheid van het geheel van boeren en handwerkslieden die, levend met elkaar onder oogberek en in direct contact met elkaar, publieke zaken onder een eik met elkaar konden bespreken. Alles wat groter was en verder weggelegen, was niet gemachtigd tot zelfbeschikking en was zeker niet gerechtigd zelfbeschikking van zulke kleine gemeenschappen te verhinderen.

Dit probleem is op dit moment zeer sterk aanwezig in Midden- en Oost-Europa. Als, om een voorbeeld te noemen, het Slowaakse volk een eenheid is die rechten kan doen gelden op zelfbeschikking en daarom Tsjechoslowakije kan verlaten waarom geldt dit dan ook niet voor de Hongaarse minderheid van Slowakije? Als Bosnië zich onafhankelijk mag verklaren van Joegoslavië, waarom mogen dan de Servische en Kroatische enclaves in Bosnië dat niet doen?

Ik wil hier geen stelling nemen maar slechts trachten logisch te blijven denken. Gegeven de gecompliceerde etnogeografische kaart van Midden- en Oost-Europa kan vastgesteld worden dat de klassieke staatstheorie van soevereiniteit niet in overeenstemming is te brengen met etnonationale aspiraties. Het nationale zelfbeschikkings-concept wordt duidelijk onhanteerbaar als het wordt geïnterpreteerd als recht op samengaan in een eigen geheel dat van te voren niet is gedefinieerd en gespecificeerd, zonder te letten op de belangen of levensvatbaarheid van bestaande staten of van de wereldorde. Anti-democratische en zelfs terroristische groepen zouden op deze wijze een motief in handen gespeeld kunnen krijgen om onder het mom van etnische onderdrukking recht op zelfbeschikking te eisen. Nieuwe minderheden zouden ontstaan in nieuwe - vaak zwakke - staten. Oude staten zouden tot een minimale, niet economisch levensvatbare kernstaat uiteen kunnen vallen. Het machts-evenwicht en de vrede in de wereld en in de regio zou kunnen worden aangetast. Het dominoeffect zou algehele instabiliteit kunnen uitlokken en chaos, en eventueel een sterke persoon kunnen uitnodigen tot imperialistische agressie zoals Hitler eens zijn voordeel deed met etnogeografische in Centraal- en Oost-Europa om het te verdelen en te veroveren.

Nieuw denken is nodig.



De voortrekkersrol van Duitsland in Midden- en Oost-Europa

J. Rupnik

'Duitsland' is in het verleden altijd een belangrijke factor geweest in het wel en wee van Midden- en Oost-Europa. In zijn lezing ging dr. J. Rupnik in op de Duitse culturele en politieke invloed en de reacties daarop in het verleden. En hij stelt zich de vraag wat de toekomst op dit gebied zal brengen. Een nieuwe voortrekkersrol? En welke dan?

Vertaling en bewerking: Jan van Oudheusden.

Eind jaren veertig, juist toen het IJzeren Gordijn over Europa werd neergelaten, schreef Oscar Haletsy, historicus van Poolse komaf, het artikel 'Grenzen en verdelingen in de Europese geschiedenis'. Hierin suggereerde hij, tegen de gangbare opvattingen over de Oost-West-verdeling in, een meer gecompliceerd beeld: tussen de Sovjet-Unie en Duitsland lag een gebied dat hij 'East Central Europe' noemde, Polen en Tsjechoslowakije. Ten westen daarvan projecteerde hij 'West Central Europe'. Hiermee bedoelde hij met name Oostenrijk.

Wat is er nu van die verdeling nog over? In welke mate kunnen we nog spreken van East Central en West Central Europe? Of moeten we praten over één Centraal Europa? Als Duitsland daar deel van uitmaakt, betekent dit, dat het oude begrip 'Centraal Europa' vandaag de dag terugkeert, net zoals het verenigde Duitsland weer terug is.

Zal Midden-Europa weer een Duitse invloedssfeer worden?

Bij het beantwoorden van deze vragen spelen mijns inziens twee zaken een rol. Ten eerste: het is onmogelijk aan Midden-Europa te denken zonder de Duitse factor, de Duitse erfenis. En ten tweede: je kunt in de Duitse geschiedenis Oost- en Midden-Europa niet wegdenken.

De Duitse erfenis

Als je kijkt naar het gebied tussen Duitsland en Rusland in historisch perspectief, is het belangrijk zich te realiseren, dat Oost-

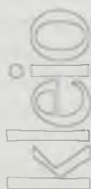
Pruisen ooit helemaal doorliep tot Königsberg. En in het hart van Europa lag het Habsburgse Rijk, dat (op zijn minst cultureel) een Duitse sfeer had.

Dus de Duitse erfenis is evident; althans de vraag is gerechtvaardigd, in welke mate die erfenis nog werkzaam is. Denk aan een stad als Gdansk: dat was voorheen Danzig. Het oude Königsberg, nu Kaliningrad, krijgt misschien de oude naam weer terug. Lvov was Lemberg, Bratislava Pressburg.

In al die steden was er sprake van interactie tussen nationaliteiten. Speelt dat nu nog een rol?

Je kunt zeggen: dat is verleden tijd, niet meer relevant, kappen ermee. Tenslotte lijkt Kaliningrad vandaag de dag - bij wijze van spreken - meer op Irkoetsk dan op het oude Königsberg van Emmanuel Kant. Die cultuur bestaat niet meer. Maar je kunt ook stellen: naarmate Oost- en Midden-Europa terugkeren in 'Europa', zal men vaker teruggrijpen op historische en culturele tradities en daarin heeft de Duitse factor een belangrijk aandeel.

Ik zou het zo willen formuleren: de erfenis van de Duitse cultuur was Duits in vorm, maar niet in inhoud. Het was een cultuur, die werd geassocieerd met universele waarden, en daarom moeten we onderscheid maken tussen de Duitse culturele invloed en de politieke invloed. Je kunt stellen, dat de opkomst van het Duitse nationalisme tussen Sadowa en Sarajevo, tussen 1871 en 1914, min of meer de ondergang veroorzaakte van de fin-de-siècle-sfeer in Midden- en Oost-Europa.



De Duitse geschiedenis

Mijn tweede uitgangspunt is, dat de Duitse geschiedenis moeilijk te begrijpen is zonder de context van Midden- en Oost-Europa. De Duitse geschiedenis is te zien als een oostwaartse beweging. Je kunt de geschiedenis van Pruisen alleen maar begrijpen in samenhang met die van Polen en vice versa. De stichting van de universiteit van Leipzig moet gezien worden in connectie met de eerdere vestiging van een universiteit in Praag. De stichting van Berlijn was deel van de oostwaartse beweging.

De sleutel is de dualiteit 'beschaving' en 'germanisatie'; vruchtbaar én rampzalig. Dat verklaart de ambivalentie van mensen in Midden- en Oost-Europa tegenover Duitsland: je ziet aantrekking en afstoting. Duitsland was tegelijk een voorbeeld van modernisering en verwesterlijking én een dominerende macht.

Ambivalentie ten opzichte van Duitsland

Er bestaat een grote vrees voor Duitse culturele overheersing. Een Poolse historicus schreef bijvoorbeeld: *"Welke beschaving is nodig voor Polen? De ambivalentie van de Polen - met hun deels aristocratische, deels boeren-beschaving - tegenover het industriële modernisme heeft te maken met het feit dat die moderniteit door Pruisen werd geïntroduceerd, vergezeld van de Bismarckiaanse Kulturkampf."*

Dus anti-Pruisisch betekende: anti-modern. En ook in het Habsburgse Rijk leidde 'modern' tot germanisatie; tijdens de Contra-Reformatie van de zeventiende eeuw en tijdens de Verlichting van de achttiende eeuw, de hervormingen van Jozef II. Dus, of het nu ging in naam van het katholicisme, of van de Verlichting, vooruitgang en herstel werden

tionalisme, het Slavisch nationalisme was toch een afspiegeling van het Duitse: Herderiaans, romantisch, etno-linguistisch.

De natie werd gedefinieerd met behulp van ethnos, taal en een gemythologiseerde versie van de geschiedenis.

Verhoudingen in de twintigste eeuw

In 1918 kwam Centraal-Oost-Europa als een westerse bufferzone tussen Duitsland en Rusland in te liggen. Dat duurde evenlang als de uitzonderingstoestand van 1918 kon duren, dus: evenlang als Duitsland eronder gehouden kon worden en Rusland tijdelijk in de revolutionaire woelingen was ondergedompeld, die volgden na 1917.

De twee data die keerpunten vormden in de verhouding met Duitsland zijn 1938 (München) en 1945 (Potsdam). Traumatische breekpunten, niet alleen voor de Polen en de Tsjechen, de eerste slachtoffers van het nazi-expansionisme, maar ook voor de volkeren die in hun nationalisme een compromis met Duitsland sloten.

Het irredentisme van Hongarije bijvoorbeeld maakte dit land tot Hitlers (weliswaar tegenstribbelende) laatste bondgenoot: de claims van de Roemenen op het door de Sovjets geannexeerde Bessarabië leidden ertoe, dat zij met de nazi's mee gingen vechten aan het Oostfront. Het anti-Tsjechische nationalisme van de Slowaken en het anti-Servische separatisme van de Kroaten maakten, dat die volken onafhankelijkheid zochten onder nazi-sponsorschap.

Het interbellum-concept van Centraal-Europa was: 'zonder Duitsland'. Dat van na de Tweede Wereldoorlog was: 'zonder Duitsers'. De verdrijving van meer dan tien miljoen Duitsers uit Polen, Tsjechoslowakije en andere landen is natuurlijk een zeer belangrijk moment in de geschiedenis van de verhouding tussen Duitsland en Centraal-Europa. Het is interessant te zien, op welke manier de landen met die erfenis zijn omgegaan.

Als we kijken naar de twee landen die er het meest direct mee te maken hadden, Polen en Tsjechoslowakije, kun je zeggen, dat er twee discussies waren.

In Polen, waar de verdrijving massaler was, kwam er midden jaren zestig een debat op in de Poolse RK Kerk. In de jaren zeventig volgde een debat onder intellectuelen en historici. De meest veelzeggende uitspraak is van de pas overleden schrijver Jan Lipski.



Prof. J. Rupnik is verbonden aan het Centre d'Etudes et de Recherches Internationales van de Fondation Nationale des Sciences Politiques in Parijs.

G.P. Teller schreef in 1945 (!): *"Men kan de Duitse geschiedenis niet begrijpen wanneer men het doel niet ziet: het westen imiteren en het oosten vernietigen"*.

Dat is klare, provocerende taal, die in een notedop een belangrijk gegeven over Duitslands rol in Europa verwoordt: Duitsland als voorbeeld van modernisering. De Duitse factor was een model van industrialisatie, op dezelfde manier als Frankrijk werd geïdentificeerd met het idee van 'revolutie'.

Zowel het kapitalisme, als het socialisme in Centraal-Europa zijn voor een groot deel afgekeken van het Duitse model.

verbonden met de komst van de Duitse cultuur.

Ook in de manier waarop de Slavische volkeren reageerden op die Duitse dominantie lag deze ambivalentie.

Het Duitse aandeel was bij hen de natievorming: de Duitsers vormden een *Kultur-nation* op zoek naar een politieke identiteit. Maar terwijl in het geval van Duitsland het proces van natievorming in de negentiende eeuw leidde tot eenwording, werd het voor de Slavische volkeren geassocieerd met een proces van politieke fragmentatie. Al ontwikkelde het Slavisch nationalisme zich in verwerping van het Duitse of Hongaarse na-

De verdrijving van de Duitsers was wel slecht, zegt hij, maar een noodzakelijke compensatie voor de gebieden die Polen heeft verloren in het oosten. De inwoners daarvan konden gaan wonen in West-Polen, in de voormalige Duitse gebieden. Lipski vindt het niet fraai of rechtvaardig, zoals de verdrijving was gegaan, maar stelt dat het gewoon noodzakelijk was om een situatie op te lossen, waar de Polen niet zelf voor gekozen hebben. En hij vervolgt: *"Eeuwenlang hebben we vele klachten geslaakt jegens de Duitsers. Duitse keizers vielen ons land binnen om het te onderwerpen. De Teutoonse ridders waren de nachtmerrie van de Pruisen, de Litouwers, de Pommeren en de Polen. Pruisen, Rusland en Oostenrijk verdeelden de Poolse staat. Nationale- en godsdienstvervolging in de door Pruisen bezette landen waren een voorafschaduw van hetgeen gedurende de Tweede Wereldoorlog zou gebeuren. Om maar te zwijgen over de enorme omvang van de Hitleriaanse misdaden in Polen.*

Ondanks dit alles moest er, aangezien we ons identificeren met christelijke ethiek en Europese beschaving, iemand komen die tegen de Duitsers zegt: Wij vergeven en vragen om vergeving. In de afhankelijke situatie waarin ons land zich bevond, was de hoogste onafhankelijke autoriteit die dat zei de Poolse RK Kerk.

In het proces van zelfonderzoek van de Tsjechen tegenover de verdrijving van de Duitsers, gaf de speech van president Havel bij diens eerste bezoek aan Duitsland een ander standpunt weer. Hij drukte zijn leedwezen uit voor de manier waarop de Duitsers in 1945 waren verdreven.

Havels houding kwam voort uit een discussie onder dissidente historici en intellectuelen. De discussie was - interessant genoeg - geëntameerd door een Slowaaks historicus, Jan Winarik, die er een artikel over schreef. Hij legde de nadruk op een belangrijk element. De massale verdrijving van de Duitsers was gebaseerd op de theorie van de collectieve schuld. Hij zegt: *"Dat wij de theorie van de collectieve schuld accepteerden, was op zichzelf al een breuk met de democratische en humanistische waarden, zoals belichaamd in Masaryks Eerste Republiek."*

In 1945 representeerde Benesj, leerling van Masaryk, officieel de continuïteit van de Eerste Republiek. Maar de eerste daad van zijn regering: de verdrijving van de Duitsers met als argument: collectieve schuld, vormde een duidelijke breuk met die continuïteit!

Het tweede punt in de dissidentendiscussie was: de verdrijving van de Duitsers baande

mede de weg voor de communistische machtsovername in 1948. Als je eenmaal één groep burgers berooft van hun mensenrechten, op grond van hun nationale oorsprong, is het later gemakkelijker andere groepen aan te pakken. Eén principe van uitsluiting gaat vooraf aan een ander principe van uitsluiting. Het ene totalitarisme bereidt de weg voor het andere.

Wat in 1948 gebeurde, was dus geen geïsoleerde gebeurtenis, maar een resultaat van een proces dat begon in 1938 met München en de kwestie van de Sudeten-Duitsers, en uitmondde in 1945, met hun verdrijving.

Tenslotte de derde kwestie, aan de orde gesteld door een Tsjechisch historicus die nu in Amerika woont, Milan Hauner. Hij zegt: in de negentiende eeuw heeft Palatsky, in zijn *Geschiedenis van het Tsjechische volk* verkondigd, dat een belangrijke constante van de Tsjechische geschiedenis ligt in de - vaak conflictueuze - interactie met de Duitsers. En vervolgens vraagt hij zich af: wat is voortaan de betekenis van de Tsjechische geschiedenis nu haar voornaamste alter ego, haar belangrijkste protagonist, is verdwenen!

Dus de verdrijving van 1945 vindt hij een pyrrhusoverwinning voor de Tsjechen.

Natuurlijk is die alter ego niet geheel verdwenen, maar leeft in het buurland. Die verdrijving was een afsluiting van wat wij nu noemen: een proces van etnische zuivering in midden-Europa.

Dat is geen uitvinding van de Balkan - al wordt het principe daar momenteel met extreme wreedheid toegepast. Centraal-Europa viel vroeger onder meer te definiëren als een gebied met veel Duitse en joodse minderheden. Hitler roeide de joden uit, Stalin ruimde de Duitsers op: wat zou er van het nieuwe centraal-Europa worden, nu die twee belangrijkste componenten verdwenen waren? Dat werpt fundamentele vragen op over wat Milan Kundera noemde: de tragedie van Centraal-Europa. Bij hem is de dreiging vanuit het oosten, vanuit Rusland, essentieel. Maar je moet niet alleen naar Centraal-Europa kijken vanuit het oogpunt van Ruslands dominantie, maar ook vanuit dat van de Duitse afwezigheid en de desintegratie van binnenuit.

Een nieuwe Duitse macht

In 1990 is de Duitse kwestie weer terug.

Voor historici is het nuttig te zien hoe de Duitse kwestie zich na de Eerste Wereldoorlog aandiende. In 1920, vlak na Versailles, schreven drie verschillende auteurs over de

kleio

nummer 6/93
pagina's 22 en 23

plaats van Duitsland in het nieuw-geordende Europa.

De eerste was Jacques Bainville, een Franse, nationalistische historicus, die een boek schreef over de politieke gevolgen van Versailles. Hij plaatste vraagtekens bij de levensvatbaarheid van de nieuwe staten. Duitsland was immers de enige homogene en voldoende georganiseerde staat. Het gewicht van Duitsland zou de balans kunnen verstoren van het hele continent.

De tweede auteur was Oscar Jasin, die een uitstekend boek schreef over het uiteenvallen van de Habsburg-monarchie. Zijn zorg betrof de 'Kleinstaterei'. De nieuwe staten waren intern verdeeld, want het waren geen natiestaten; allen herbergden ze minderheden, vooral Hongaarse. Het waren uitermate tere, kwetsbare democratieën.

De derde: Eli Halevi, filosoof en socioloog in de Tocqueville-traditie in Frankrijk, stelde in een lezing in Oxford in 1920, dat het sympathieke principe van zelfbeschikkingsrecht der volkeren een gevaarlijke basis was voor de nieuwe orde. Het zou leiden tot oorlog of revolutie. Als we meer stabiele orde willen, zei hij, moeten we verschillende principes combineren. Niet alleen de zelfbeschikking, maar ook bestaande grenzen en machts-evenwicht moeten een rol spelen.

Hebben deze drie auteurs nog actualiteitswaarde?

Punt één: Sovjet-dominantie in Centraal-Europa werd uittentreuren gelegitimeerd door verwijzing naar een Duitse dreiging, vooral na 1954. Punt twee: de val van het communisme en de Duitse eenwording waren deel van hetzelfde proces. Van de EG-landen kunnen alleen de Duitsers zeggen dat ze deelgenoot zijn geweest van de val van het communisme. Het ging om hun eigen land; dat werd weer verenigd! Vanuit Parijs of Amsterdam bekeken ging het om andermans geschiedenis. De Duitsers kunnen dus ook meer begrip tonen voor de processen in Oost-Europa en het conflict in voormalig Joegoslavië. Op welke grond zouden de Duitsers, zelf juist verenigd, het zelfbeschikkingsrecht misgunnen aan Sloven en Kroaten?

De relatie met Duitsland

Laten we tot slot kijken naar drie aspecten van de Duitse kwestie in Centraal-Europa vandaag: politiek, economie, en veiligheid. In de politieke sfeer zien we twee tegengestelde benaderingen van Duitsland. Die van Tsjechoslowakije en die van Polen.

Ik heb het al gehad over het moralisme van

Havel, toen hij spijt betuigde voor de verdrijving van de Sudeten-Duitsers. Zijn gebaar werd van Duitse kant beantwoord door president Von Weizsäcker, toen die in maart 1990 Praag bezocht. Maar de ontmoeting van Von Weizsäcker en Havel was een treffen van twee moralisten. Concreet lag er het vraagstuk: wat gaan we doen aan het probleem van de Sudeten-Duitsers? In het verdrag tussen het nieuwe democratische Tsjechoslowakije en het nieuwe verenigde Duitsland moest er iets over gezegd worden.

Het resultaat was echter dat er niets geregeld werd. De kwestie werd terzijde gelegd. Het probleem werd niet opgelost. Men heeft niet gezegd: samen draaien we deze bladzijde van de Europese geschiedenis, die begint met München, voor eens en altijd om. Die politieke wil is niet getoond. Nu werkt de tijd tegen ons. Momenteel bestaat er een actieve Sudeten-lobby in Beieren. Havels moralistische benadering heeft duidelijk niet gewerkt.

De Poolse aanpak was anders. Geen moralisme, geen verontschuldigen. Duitsers hebben immers zes miljoen Polen gedood, dus werden ze eruit gezet, toen wij Polen uit onze oostgebieden verdreven werden. De geschiedenis is tragisch, dat weten we allemaal. Maar waar we in geïnteresseerd zijn, is: grenzen: en wel de Oder-Neisse, daar staan we op.

Het is bekend dat Kohl een jaar lang weigerde die grens formeel te erkennen! De Polen oefenden toen op iedereen druk uit, met name op de voormalige geallieerden. Duitsland kon wat Polen betreft verenigd worden, op voorwaarde dat de Oder-Neisse werd erkend. De Duitsers kwamen met legalistische tegenargumenten, maar uiteindelijk moesten ze hun handtekening wel zetten. Dat was niet aardig van de Polen, maar het werkte. Het resultaat is nu dat de Duitse kwestie de interne politiek in de Tsjechische republiek vergiftigt, en dat de Duitse kwestie in Polen min of meer wordt gezien als een opgelost probleem.

Een tweede vraag is die naar de Duitse economische dominantie: om kort te gaan: ik denk zeker dat die bestaat; als je kijkt naar het aantal joint ventures, en de schaal van investeringen, vind je vaak Duitsers het eerst. Niet altijd: In Hongarije is de VS nummer één. Maar ik zou deze dominantie willen relativeren met te zeggen: Duitsland is wel nummer één, maar de investeringen in totaal zijn relatief laag, dus er dreigt nog geen kolonisatie. En Duitsers hebben niet eens de middelen voor grootschalige investeringen. Ze betaalden in de Golf-Oorlog. Ze beta-

len voor de terugtrekking van de Russische troepen uit Oost-Duitsland, en ze betalen nu voor de reconstructie van Oost-Duitsland.

Bovendien: is het vrees voor Duitsland, of eerder vrees voor het kapitalisme, als men bezwaar aantekent tegen de opmars van de D-Mark?

Punt drie: de veiligheid.

Wat we zien zijn twee tegenovergestelde neigingen. De eerste: geopolitieke verandering: het zwaartepunt van de Europese politiek verschuift oostwaarts, van Brussel naar Berlijn. Maar kijk je naar de instellingen, dan zie je het omgekeerde gebeuren: het Warschau-pact is ingestort, net als de Comecon. De enige levensvatbare instellingen zijn in het westen: de EG, de Raad van Europa, de NAVO. Duitslands rol hierin is cruciaal voor Europa als geheel.

Een nieuwe reus?

Een aantal jaren geleden zei men naar aanleiding van Duitslands Ostpolitik: 'Duitsland is een buitenlandse politiek op zoek naar een staat'.

Nu kun je zeggen: 'het is een staat op zoek naar een buitenlandse politiek'.

Hoe kun je Ostpolitik en Europapolitik combineren? Die twee waren vroeger tegengesteld. Velen zien dat nog zo. Zal Duitsland een nieuwe weg door Oost-Europa zoeken, helemaal tot in Königsberg? Of zal het trouw blijven aan de bondgenoten in het westen? Die twee neigingen hoeven elkaar niet langer uit te sluiten, want de kwestie voor Europese gemeenschap als geheel is vandaag niet 'Maastricht', maar wat te doen aan Centraal- en Oost-Europa? Ostpolitik en Europapolitik zijn één geheel. Duitsland zal er ongetwijfeld een voortrekkersrol in spelen.



De adem van de waarheid

Tamara Eidelman

Op het congres 'Grenzen Verleggen' vertelde Tamara Eidelman, docente geschiedenis in Moskou, over haar ervaringen met het gebruik van recent bekend geworden archiefmateriaal in de klas. In haar lessen over de geschiedenis van de twintigste eeuw heeft zij, en veel van haar collega's, sinds 1985 grote veranderingen aangebracht in de leerstof en de didactiek.

In haar lezing kwam aan de orde op welke manier de leerlingen de grote hoeveelheid nieuwe informatie met betrekking tot de geschiedenis van de vorming en de werking van de totalitaire communistische staat hebben verwerkt. De keerzijde van dit probleem komt ook kort ter sprake: het verwerken en gebruiken van deze informatie door de docenten zelf.

Vertaling en bewerking: Tineke Bogaerts.

Een van de belangrijkste gevolgen van de perestroika was het openstellen van de archieven van de KGB, van het Centraal Comité van de Communistische Partij en van allerlei andere overheidsinstellingen. Er verscheen een enorme hoeveelheid nieuwe en verbijsterende informatie. Deze archiefstukken zijn het onderwerp geworden van discussies, die overal spontaan

losbarstten, thuis en op het werk, in winkels en op school. Verboden namen en 'vergeten' zaken verschenen uit het duister, de witte vlekken in de sovjetgeschiedenis verdwenen één voor één naarmate het taboe op allerlei gebeurtenissen en zelfs op hele periodes verdween. Men begon feiten die tot dan toe absoluut vast leken te staan, volledig opnieuw te bekijken.



Een schoolklas in 1986 aan het begin van de vernieuwingen.

De situatie op school was erg moeilijk: programma's en leerboeken waren geïnspireerd door de oude ideologie. Stalin en het stalinisme waren wel officieel veroordeeld, maar in werkelijkheid was er veel van blijven hangen in het geschiedenisonderwijs. Ook de manier van lesgeven paste op de meeste scholen goed bij de totalitaire samenleving, men doceerde de officiële kijk op de geschiedenis. Iedere vorm van discussie of het vergelijken van verschillende meningen werd uit de weg gegaan. En als zich zoiets al voordeed: het resultaat was al van te voren bekend - mensen met het standpunt van het leerboek, dat wil zeggen met de mening van de partij, hadden gelijk.

Leraren die voor de perestroika probeerden hun lessen op een andere manier te organiseren of de leerlingen eenvoudig de waarheid wilden vertellen, liepen het risico hun baan te verliezen.

Maar na 1985 is de situatie volledig veranderd. De leerlingen hebben, net als de overige sovjetburgers tussen 1985 en 1990 een uiterst belangrijke periode meegemaakt. Zij kregen van alle kanten totaal nieuwe informatie over zich heen. Dat leidde tot scherpe conflicten op school, tot verwarring, tot vragen die een onmiddellijk antwoord vereisten.

Leraren en leerlingen

Voor menig geschiedenisleraar, vooral bij de ouderen, was de situatie uiterst moeilijk. Mensen die gedurende vele jaren de officiële geschiedenis hadden onderwezen, die oprecht geloofden of probeerden te geloven in wat ze zeiden - moesten nu op een volledig nieuwe manier gaan werken.

En de situatie was nog ingewikkelder, omdat er geen handboeken waren. De bestaande bevatten de oude koek en wekten slechts irritatie of lachlust op, en de nieuwe waren nog niet verschenen. Dus moesten de leraren op eigen houtje aan de gang met een ware oceaan van kranten en tijdschriften - een manier van werken waaraan zij niet gewend waren.

Het kwam meer dan eens voor dat leraren weigerden les te geven aan de hoogste klassen, waar de 20e eeuwse geschiedenis wordt behandeld, terwijl dat werk vroeger altijd de meeste status had gehad.

Maar tegelijkertijd werd voor docenten, die minder vastgebakken zaten aan de oude clichés, het werk in de nieuwe verhoudingen veel aantrekkelijker dan vroeger. De grote belangstelling van de jongeren voor geschiedenis, de mogelijkheid een flinke hoeveelheid

onbekende bronnen te gebruiken, een nieuwe didactische aanpak - dat alles maakte het mogelijk het geschiedenisonderwijs helemaal opnieuw op te zetten.

De hoofdrol bij dit alles werd gespeeld door de enorme hoeveelheid nieuwe feiten die leraren en leerlingen tot hun beschikking kregen. In historische tijdschriften als *De geschiedenis van de USSR* (nu *De geschiedenis van het Vaderland*), *Problemen van de geschiedenis*, *De geschiedenis van de CPSU*, *Het nieuws van de CC CPSU*, en ook in literaire tijdschriften als *Ogonyok*, *Oktyabr*, *Znamia* en andere publiceerde men voortdurend tot dan toe onbekende documenten. De publikatie van het archiefmateriaal was een sensatie. Iedereen keek ernaar uit, de bladen beconcurrerden elkaar in hun speurtocht naar nieuw materiaal. Om kort te gaan, alle gedeelten van de geschiedenis van de USSR, die men slechts beperkt kende en waarvan dan ook nog niet veel klopte, konden nu veel gedetailleerder bekeken worden.

Het begin: de brief aan Stalin

De eerste bronnenpublicaties van de perestroika (1985) pasten qua karakter bij de manier waarop destijds Chroesjtsjov te werk was gegaan. Het ging om documenten die te maken hadden met het lot van militairen, diplomaten, belangrijke partijleden en politici, die in de tijd van Stalin waren gearresteerd.

De bronnen boden nog niet de mogelijkheid het totalitaire systeem in zijn geheel te analyseren. Maar juist deze nogal beperkte informatie heeft bij de scholieren een zeer grote belangstelling gewekt.

Een hele diepe indruk heeft een brief van Fjodor Raskolnikov aan Stalin gemaakt, die in het allereerste begin van de perestroika gepubliceerd werd.

Deze beroemde revolutionair, communist en diplomaat weigerde destijds terug te keren naar de Sovjet Unie en heeft Stalin geschre-



Een burger van de Sovjetunie heeft recht op vorming.

ven waarom. In zijn brief klaagde hij de stalinistische terreur aan.

De brief werd gepubliceerd in *Ogonyok* samen met een artikel van de sovjethistoricus V. Polikarpov, die inging op de ideeën van Raskolnikov en zijn tragisch lot - hij stierf in Frankrijk onder verdachte omstandigheden. Tevens publiceerde hij cijfermateriaal dat tot dan toe onbekend gebleven was - vooral met betrekking tot het Rode Leger in de jaren 1936/1937, toen de meeste sovjetofficieren zijn geliquideerd door de NKVD (de latere KGB).

De schokkende feiten die de brief en het artikel bevatten werden door vele geschiedenisleraren onmiddellijk gebruikt in de les. En zo niet..., zij waren gepubliceerd in een van de meest populaire tijdschriften van die tijd, dat bijna in elk huis gelezen werd. Ook de leerlingen waren op de hoogte en zodoende is op bijna iedere school de discussie toen begonnen.

Er waren kinderen die zeiden dat zoiets niet waar kon zijn - je kon toch niet geloven dat Stalin eigenhandig zijn legerleiding had geliquideerd. Maar de brief van Raskolnikov en het artikel van Polikarpov waren zo overtuigend dat het grootste deel van de leerlingen heeft begrepen dat dat toch de waarheid moest zijn.

De cijfers die door Polikarpov gevonden en gepubliceerd waren, betroffen vooral de terreur tegen het leger. Maar toch heeft deze beperkte informatie in de klas tot een explosie van emoties geleid en - tot wat nog belangrijker is, een explosie van vragen. Voor het eerst begonnen leerlingen vragen te stellen als 'Wat waren de oorzaken van al die misdaden?', en 'Waarom heeft men toegelaten dat de NKVD dergelijke misdaden beging?' Maar het was op dat moment bijna onmogelijk een antwoord op dergelijke vragen te geven door gebrek aan verdere informatie, maar ook door de emotionele situatie in de klas - de leerlingen waren er nog niet klaar voor om het totalitaire systeem in zijn geheel te doorgronden.

'Vadertje Stalin.'



Het Rode Leger en de terreur

Aan de hand van de brief van Raskolnikov konden wij voor het eerst leerlingen laten kennismaken met de omvang van de stalinistische terreur - een vraagstuk waarover men in ons land gedurende vele jaren bij voorkeur gezwegen had! Maar al heel vlug na het verschijnen van de brief van Raskolnikov zijn er in verschillende publicaties nieuwe bronnen afgedrukt die te maken hadden met de processen tegen Toechatsjevski, Bljoecher en andere belangrijke Sovjet-militairen - verslagen van de ondervragingen, de teksten van de doodvonnissen etcetera.

Het was heel interessant om te merken hoe bij het lezen en bestuderen van dergelijke bronnen in de klas clichés verdwenen die

men de kinderen al vanaf hun prille jeugd had aangeleerd - soms met grote emotionele problemen. Zij begonnen bijvoorbeeld te begrijpen, dat mensen waarvan zij dachten dat het grote, beroemde helden waren, - zoals bijvoorbeeld maarschalk Vorosjilov - in werkelijkheid trawanten van Stalin waren geweest, die hem hadden geholpen bij zijn misdaden. Toen er, een paar jaar later, documenten verschenen, die de militaire onbekwaamheid van Vorosjilov aantoonde, was er niemand verbaasd. De leerlingen waren er toen wél op voorbereid om het karakter van deze persoon beter te begrijpen.

De stukken over de zaak Toechatsjevski hebben tot nog een probleem geleid waarover men in de kranten en op school veel sprak. Het doodvonnis van deze vooraanstaande militair was niet alleen getekend door leden van het Centraal Comité, maar ook door militairen uit de legerleiding - waaronder maarschalk Bljoecher - die minder dan twee jaar later zelf slachtoffer van de terreur is geworden.

Dit heeft tot heel verschillende reacties geleid. Een deel van de leerlingen vond, met de intolerantie die kenmerkend is voor jongeren, 'dat Bljoecher gestraft was voor zijn lafheid en je geen medelijden met hem hoefde te hebben'. Maar een felle discussie hierover verschafte de leerlingen wat meer inzicht in de tragische complexiteit van de jaren 30. Zij gingen begrijpen dat Bljoecher zijn handtekening onder het vonnis van een onschuldige gezet kon hebben om heel verschillende redenen. Hij kon oprecht geloofd hebben in de schuld van Toechatsjevski, hij kon gevreesd hebben voor zijn eigen leven en dat van zijn familieleden, hij kon ertoe gedwongen zijn etcetera.

De Tweede Wereldoorlog in de klas

Behalve dat de nieuwe informatie - die aan de orde kwam in de klas, maar waarover ook thuis werd gepraat en met vrienden - leidde tot discussies over allerlei ethische problemen, kwam ook een tweede en heel trieste vraag naar voren: 'hoe was ons leger voorbereid op de Tweede Wereldoorlog?'

Een van de in ons land meest verspreide illusies was de volgende: Stalin was ongetwijfeld een zeer wreed staatshoofd, maar toch hebben wij het aan hem te danken dat we de oorlog gewonnen hebben. Nu had de verschijning van de documenten met betrekking tot de terreur tegen de militairen het

beeld van Stalin als militair genie al aan het wankelen gebracht, maar andere bronnen, waaruit bleek hoezeer de sovjetindustrie voor de oorlog achter liep maakten er definitief een einde aan.

Lessen over het vooroorlogse Rusland konden nu op een heel nieuwe manier georganiseerd worden. De leerlingen moesten zelf gegevens analyseren over het (zeer kleine) aantal vliegtuigen, tanks, mitrailleurs, dat geproduceerd werd in de laatste jaren voor de oorlog en tegelijkertijd proberen uitspraken van verschillende politici van destijds te 'vertalen'. Bijvoorbeeld: 'Oude vrienden zijn onvervangbaar ...' wilde zeggen dat men de paarden niet kon vervangen door vrachtwagens en tanks; of - 'De mitrailleur is het wapen van een Amerikaanse gangster en niet van een soldaat uit het Rode Leger' - met andere woorden: de sovjetsoldaten moesten de oorlog ingaan met geweren, die nog stamden uit de tijd van de tsaar.

Vervolgens moesten ze conclusies trekken over de sterke en zwakke kanten van onze voorbereiding op de oorlog.

Hierbij moet u rekening houden met het feit dat dit voor Russen niet een zuiver technisch probleem is, omdat men in ons land maar al te goed weet hoeveel soldaten er in de eerste oorlogsmaanden gedood zijn toen zij moesten vechten zonder vliegtuigen, zonder mitrailleurs en zonder tanks.

Al deze ongewone discussies sinds het begin van de perestroika wekten bij de jongeren in tegenstelling tot voorheen veel belangstelling voor economische problemen. Daarbij komt nog dat het al snel niet meer alleen ging om militaire problemen, maar ook om de industrialisatie in het algemeen. Men kon gaan nadenken over de verschillende wegen tot ontwikkeling die ons land had kunnen kiezen, over de vraag of de weg van de gedwongen industrialisatie die Stalin de USSR heeft opgelegd, onvermijdelijk was.

Zo zijn dus docenten en leerlingen, die simpelweg begonnen waren met het bestuderen van nieuwe bronnen op zoek naar feiten die tot dan toe onbekend waren, er langzamerhand toe gekomen de eerste conclusies te trekken, al waren die nog niet vergaand - men sprak nog slechts over de jaren 30.

Rusland en Duitsland

Een tweede probleem, waaraan in de klas aandacht werd besteed was het Molotov-Ribbentrop Pact. De waarheid over dit verdrag is lang verborgen gebleven. In de tijd van Breznev wisten de meeste scholieren niet eens dat er zo'n verdrag gesloten was -



'Oorlogstentoonstelling' in een Moskouse school, die in 1986 bezocht werd door een aantal VGN-leden.

de enkele zin uit het schoolboek, *'een groot succes van de vredespolitiek van de Sovjet-Unie'* - zei de kinderen niets.

De feiten waren in het boek heel handig gerangschikt. Het verdrag kwam ter sprake in een paragraaf met de titel 'De strijd van de Sovjet-Unie voor collectieve vrede en veiligheid' - en men stelde het aan de orde als een heel natuurlijk iets in een hele reeks verdragen die de USSR in de jaren 30 gesloten had, bijvoorbeeld ook met Frankrijk en Tsjecho-Slowakije.

En een paar hoofdstukken verderop, nadat de binnenlandse politiek en de economie van de USSR aan de orde waren geweest, werd op een optimistische toon aangekondigd dat *'de grenzen van de USSR veranderd waren, en dat dat veel had bijgedragen aan de veiligheid van de hele staat en van de volkeren van de Oekraïne, Bjelo-Rusland en het Baltische gebied'*. De bezetting van deze staten die de schrijvers van het handboek hier 'enkele grenscorrecties' noemde, werd niet verbonden met het Molotov-Ribbentrop Pact en evenmin de bezetting door de nazi's van Polen - omdat het begin van de oorlog weer in een andere paragraaf behandeld werd. Door deze ordening van feiten was het pro-

bleem van de geheime bepalingen van het verdrag omzeild en leken ze niet te bestaan. De meeste leraren hadden er net als de meeste sovjetburgers nooit gehoord. En wat het schandalige verdrag met de nazi's zelf betrof, men sprak er liever niet teveel over, hoogstens een paar minuten - om de basis te kunnen leggen voor een andere stalinistische mythe, namelijk die van 'de onverwachte aanval van Nazi-Duitsland op de Sovjet-Unie'.

Met de perestroika is de situatie volledig veranderd. In de media werd het verdrag voortdurend genoemd. De volkeren van de Baltische republieken bleven terugkomen op geheime afspraken, waarin over het lot van hun land beslist was. De leerlingen raakten van dit alles uitstekend op de hoogte en werden steeds nieuwsgieriger. Maar de officiële uitleg veranderde niet: *'Het bestaan van geheime afspraken is niet te bewijzen. De Amerikaanse publicatie van het verdrag samen met de geheime protocollen is een vervalsing. De Sovjet tekst van het verdrag is verloren gegaan'*.

Pas later, in het begin van de jaren 90, heeft de regering het bestaan van de geheime afspraken officieel erkend en vervolgens zijn ze

De Kirov-divisie van
vrijwilligers in 1941.



plotseling 'gevonden'. In het tijdschrift *Problemen van de geschiedenis*, 1993/1, werden de geheime protocollen uiteindelijk gepubliceerd samen met documenten waaruit bleek dat zij in 1952 uit het archief van het ministerie van buitenlandse zaken waren overgebracht naar het geheime archief van het Centraal Comité van de Partij - een feit waarvan de hoge functionarissen van de partij, inclusief Gorbatsjov, uitstekend op de hoogte waren.

Maar tegen het einde van de jaren 80 wist men nog niet, waar de documenten zich bevonden en daarom moest het bestuderen van het verdrag en van het probleem van de geheime afspraken omslachtig aangepakt worden.

In de eerste plaats moest de volgorde van de leerstof, zoals die was opgenomen in het handboek, veranderd worden, zodat alle feiten die te maken hadden met het begin van de Tweede Wereldoorlog bij elkaar kwamen te staan. Vervolgens moesten we, omdat het toen nog niet mogelijk was tijdens de les de tekst van de geheime afspraken te gebruiken, de leerlingen de gebeurtenissen van de herfst van 1939 en van het jaar 1940 laten bestuderen en hen doen begrijpen dat het bestaan van een geheim verdrag tussen Stalin en Hitler een reële mogelijkheid was.

Het is duidelijk dat het niet meer nodig is

dergelijke omwegen te bewandelen en wij de aandacht van de leerlingen nu kunnen vestigen op het 'waarom' en de gevolgen ervan.

Van losse feiten naar samenhang

Geleidelijk aan leidden de ontwikkeling van de politieke situatie in de USSR en de verschijning van een constante stroom nieuwe documenten dus tot een eerste kritische analyse van de politieke situatie in de jaren 30 en 40. De talrijke discussies die in de klas losbarstten - soms door toedoen van de leraar, soms spontaan vanuit de leerlingen, - werden ingegeven door dezelfde vragen, als die waarover wetenschappers en politici zich het hoofd braken: de omvang en de gevolgen van de stalinistische terreur, de persoon van Stalin, de vraag van de onvermijdelijkheid van de onderdrukking na de revolutie.

De leerlingen reageerden heel verschillend. Er waren diverse opinies te beluisteren: van een beschuldiging van Stalin en soms zelfs het hele communistische systeem tot de verdediging van alle of bijna alle gebeurtenissen van destijds.

Ongetwijfeld hing de mening van de kinderen vaak af van de mening van hun ouders - tijdens de perestrojka sprak men bijna in ieder gezin over het verleden. Voor ouders en vooral voor grootouders was de nieuwe informatie vaker onbegrijpelijk dan voor hun kinderen. Soms luisterden zij naar het kind, dat hen, thuisgekomen uit school, opgewonden de interessante zaken vertelde, die het had gehoord in de geschiedenisles en begonnen zij onmiddellijk de leraar tegen te spreken.

Maar ondanks alle tegenspraak veranderde de situatie heel snel. Er zat beweging in het karakter van de bronnenpublicaties, in de situatie op school en de manier waarop leraren, leerlingen en hun ouders de vernieuwingen opvingen.

De oorzaak van die snelle verandering was uiteraard de ontwikkeling van de politieke situatie. De strijd om politieke vrijheid werd steeds harder. Men eiste de afschaffing van de zesde paragraaf van de grondwet, die de Communistische Partij een leidende rol in het leven van de USSR garandeerde, wijziging van de kieswet, vrije meningsuiting en dergelijke.

De toegang tot de geheime afdelingen van de archieven werd steeds gemakkelijker en er verschenen - steeds radicalere - nieuwe pu-

blicaties. De archieven van de partij werden geleidelijk aan openbaar. In het begin ging het om publicatie van concrete feiten. Zo verscheen er veel materiaal over beroemde mannen uit de partij - Boecharin, Trotski, Kamenev, Zinoviev. Het waren mensen waarvan de naam alleen al vroeger slechts genoemd mocht worden in combinatie met zeer negatieve epitheta: alles wat zij gedaan hadden en wilden doen was uiterst nadelig en gevaarlijk geweest voor ons land. Maar nu kreeg men door dat dit geen monsters waren, maar mensen met afwijkende ideeën.

Gedurende enige tijd was de belangstelling voor de oppositie binnen de partij zeer groot. Zij werden zelfs in zekere zin geïdealiseerd - vooral Boecharin en Trotski. Heel wat geleerden, en ook leraren en scholieren, zagen in hun ideeën reële alternatieven voor de politiek van Stalin. Men geloofde dat zij trouw waren gebleven aan de oorspronkelijke communistische idealen. En er zijn veel mensen in ons land die dat nu nog steeds denken.

Maar al heel snel werd duidelijk dat de bronnen tot meer leidden dan tot slechts de herwaarding van deze mensen. Natuurlijk was het niet meer mogelijk de traditionele kijk op de jaren 20 en 30 te handhaven: de strijd van de 'ware' communisten tegen de oppositie. Maar de tegengestelde mening - dat het de tijd was van de strijd van de ware communisten tegen de stalinisten - was te eenvoudig. Men begon de gebeurtenissen op politiek gebied van de jaren 20 en 30 in de eerste plaats als strijd om de macht te zien van verschillende groepen, die geen van allen van doen hadden met 'het ware communisme'.

De strijd om de macht binnen de partij

Als bronnen dienden in de eerste plaats talrijke memoires, die soms vele jaren voor hun publicatie geschreven waren en onuitgegeven waren blijven liggen in privé-archieven of in het archief van de partij, van het Centraal Comité e.d. De ideologie van de schrijvers van deze memoires kon heel verschillend zijn - de een maakte deel uit van de oppositie, de ander had juist zijn hele leven de oppositie bestreden, maar toch gaven zij voldoende informatie om de werkelijke geschiedenis te kunnen reconstrueren van de strijd om de macht. Er bleken partijleden te zijn geweest die Kirov naar voren hadden willen schuiven als partij-secretaris tijdens het 17e partijcongres in 1934.

Daarnaast gaven we leerlingen lijsten van aanwezigen tijdens het 17e en 18e partijcongres. Op het 18e congres waren er veel partijleden niet meer aanwezig, waaronder Kirov. De leerlingen concludeerden dat de moord op Kirov en het grootste deel van de gedelegeerden die aanwezig waren tijdens het 17e congres, ongetwijfeld het gevolg was van de wraak van Stalin, van zijn duivelse spel in de strijd om de macht.

Het was eigenlijk heel voor de hand liggend om tot deze conclusie te komen, iedereen in de USSR sprak over de moord op Kirov, maar voor de leerlingen was dit een heel belangrijk en creatief stuk werk.

Tegelijkertijd heeft echter de bestudering van het lot van Kirov de leerlingen geplaagd voor een ander probleem met een veel alge-

mener karakter, het probleem van het echte verzet tegen het stalinistische systeem.

Aanvankelijk, toen men allerlei partijleden idealiseerde, die door Stalin gedood waren, idealiseerde menig leraar en leerling ook Kirov. Men beweerde dat hij een held was, dat hij het leven van tegenstanders van Stalin had willen redden en dergelijke. Maar deze opinie werd niet ondersteund door de bronnen. Daaruit bleek dat Kirov trouw was gebleven aan Stalin, al was hij minder slaafs dan anderen in diens omgeving.

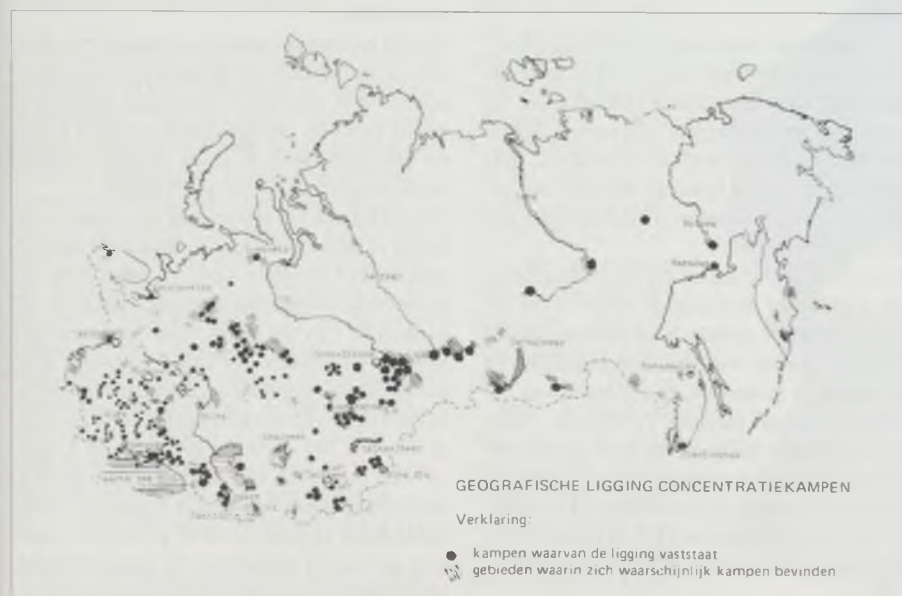
Maar er hadden echt wel mensen bestaan die niet hadden willen buigen voor de dictator, leden van de geheime organisatie van Rjoetin. Toen we met Kirov bezig waren, verscheen in een aantal afleveringen van het tijdschrift *Berichten van de CC en de PCUS* een grote hoeveelheid bronnen met betrekking tot de zaak Rjoetin. Erbij zat de tekst van zijn politieke geloofsbelijdenis, verslagen van zijn proces en de uitslag van de stemming in het Centraal Comité over zijn zaak.

Verzet tegen Stalin en het communisme

Door deze bronnen is het mogelijk geworden in de klas te praten over zaken die zeer belangrijk zijn voor het begrip van de betreffende periode. Wie waren de mensen die gedurfd hadden Stalin te bestrijden? Welke ideeën hadden zij?

De leerlingen moesten het manifest van Rjoetin lezen en ontdekten een typische trek van de jaren 30: Rjoetin en zijn vrienden bleven strikt vasthouden aan de marxistische ideologie. Het was vanzelfsprekend dat hun organisatie zich 'Unie van marxisten-leninisten' noemde. De bestudering van de bronnen van de zaak Rjoetin droeg dus bij tot een beter begrip voor de specifieke kijk op de wereld van de mensen in de jaren dertig, die over het algemeen niet los konden komen van de marxistische ideologie.

Maar mensen, die misschien zonder dat zij een openlijke strijd met het regiem durfden aangaan, toch hun geestelijke vrijheid en onafhankelijkheid hadden kunnen bewaren, werden hierdoor extra interessant. Zo maakten bijvoorbeeld de brieven van de vooraanstaande sovjet-geleerde Pjotr Kapitsa een diepe indruk op de leerlingen. Hij schreef Stalin, Molotov en Beria in de hoop de natuurkundige Lev Landau, gearresteerd in 1939, te kunnen redden. Deze brieven getuigen van grote moed en tonen aan dat er mensen bestonden, al waren het er weinig, die niet onder de destructieve invloed van de officiële leer stonden.



De Gulag-archipel.



En meer van dergelijke mensen bleken er te zijn geweest, die geliquideerd waren om hun ideeën. Dit leidde tot een herwaardering van de terreur.

Wel was het zo dat men na de dood van Stalin niet meer sprak van de terreur als progressieve beweging. Maar in het begin van de perestroika kwam vooral het arresteren en vermoorden van bekende politici en partijleden aan de orde; slecht geïnformeerde mensen konden denken dat de terreur slechts tegen hen gericht was geweest. Geleidelijk aan verschenen er nu stukken, waaruit duidelijk werd dat er in de tijd van Stalin een terreur bestond die gericht was tegen iedere laag van de samenleving.

Een zeer diepe indruk op de leerlingen heeft bijvoorbeeld de brief van de bekende regisseur Vsevolod Meyerhold gemaakt, die hij schreef in de gevangenis. Hij vertelt daarin hoe hij was gemarteld en vernederd, wat men hem had laten lijden en hoe hij valse getuigenissen had moeten tekenen tegen onschuldige mensen.

Veelgebruikte bronnen bij de behandeling van de terreur zijn ook de brieven die de grote Russische dichter Mandelstam schreef vanuit het kamp, waar hij, vermoedelijk van de honger, is gestorven; de verslagen van het verhoor van de bioloog Vavilov en documenten waaruit blijkt dat hij in de gevangenis was gemarteld; dagboeken van de cineast Dovjenko, waarin hij voortdurend vertelde dat hij maar niet aan werk kon komen door de vijandige atmosfeer, waarin hij leefde ...

Ook zijn er talrijke bronnen gepubliceerd

waarin gewag werd gedaan van het tragische lot van de Russische boerenstand; getuigenissen van tijdgenoten die spraken over de verschrikkingen van de collectivisatie, over afschuwelijke sociale conflicten in de dorpen, over de hongersnood die grote delen van de USSR in 1932-1933 heeft geteisterd. Dit alles maakte een hele grote, je kunt zelfs zeggen diep tragische indruk op de leerlingen, die over het algemeen de collectivisatie alleen maar kenden uit de leugenachtige romans van Sjolochof.

En opnieuw leidde de eerste emotie tot vragen als: 'Waarom deed men dat allemaal?' en 'Waarom heeft men toegelaten dat Stalin dit deed?'

Een verkeerd systeem

En niet alleen in de klas stelde men zich deze vragen. Eind jaren 80 stelde men overal dezelfde vragen:

waarvoor dienden die miljoenen doden?
waarvoor het lijden van vele onschuldigen?
waarom had dat alles plaats gevonden?

En al heel vlug is de gedachte opgekomen dat er geen antwoord te vinden is op deze vragen als een analyse zich blijft beperken tot de jaren 30 en 40. Het systeem in zijn geheel moest onderzocht worden - het ontstaan, de uitbouw, de werking.

En zo komt het dat tegelijk met het toenemen van de politieke vrijheid in ons land, geleerden en journalisten, en ook leraren, steeds meer gingen zoeken naar materiaal, dat licht kon werpen op de tijd vóór en na Stalin.

Voor Stalin

Er zijn nieuwe bronnen verschenen over Lenin en zij hebben het primitieve, maar misschien juist daarom in ons land populaire beeld van een charismatisch genie, Lenin, en een diabolisch monster dat zijn ideeën heeft vervormd, Stalin, verbrijzeld.

Er zijn bij ons vijf edities van de werken van Lenin in omloop, de laatste druk zelfs met de ondertitel 'Complete werken', maar door de perestroika is duidelijk geworden dat er in de archieven van de partij vele documenten, brieven en kladjes van Lenin aanwezig zijn die nooit zijn gepubliceerd en dat men zelfs in heel bekende werken heeft geschrapt. Zo is nu voor het eerst de mening van Lenin over de noodzaak van harde onderdrukking van iedere vorm van verzet tegen het communistisch regiem bekend geworden, zijn strenge beleid tegenover de geestelijkheid bijvoorbeeld, van wie alle bezit werd geconfiskeerd.

Met het verschijnen van dergelijke teksten konden lessen over Lenin op een nieuwe manier georganiseerd worden. Tegen de achtergrond van de nieuwe bronnen tekenden de bekende zaken zich anders af. En gezegd moet worden dat de leerlingen er nu goed toe in staat waren - door de sfeer in de USSR, doordat zij gewend waren geraakt aan het lezen van bronnen, door politieke discussies binnen en buiten de school - het nieuwe beeld van Lenin te zien: een harde leider, een politicus met niet al teveel oog voor ethische problemen, die zelf had meegewerkt aan de schepping van een bureaucratisch systeem in de staat en in de partij.

Na Stalin

Tegelijkertijd hebben de leerlingen ook de mogelijkheid gekregen de periode na de dood van Stalin te bestuderen. Hierbij bleken factoren een rol te spelen, die aan de ene kant de situatie makkelijker maakten, maar ook aan de andere kant weer moeilijker. Noch Chroesjtsjov, noch Breznev beschikten over een charismatisch aureool zoals Lenin, wat het voor de leerlingen makkelijker maakte de nieuwe informatie te verwerken. (Je moest daarentegen juist strijd leveren tegen het te hilarische en primitieve beeld dat de leerlingen van deze leiders hadden.) Maar er zijn tot nu toe heel wat mensen in ons land die geheime informatie verborgen willen blijven houden. Daarom komt de waarheid over de jaren 50 t/m 80 langzamer en moeilijker aan het licht. Men mag veronderstellen dat onze archieven ook nu nog vele documenten bevatten, die in de toekomst verschillende historische mysteries van de laatste jaren zullen ontsluiten. Maar er is op het moment al wel genoeg bekend om enkele conclusies te kunnen trekken.

In de eerste plaats beschikken we nu over veel materiaal met betrekking tot de tijd van Chroesjtsjov. Deze bronnen hebben geleid tot een andere waardering van deze periode. Enerzijds kwamen er publicaties en onderzoeksresultaten los die een einde maakten aan het beeld van Chroesjtsjov als een komiek, iemand die tot niet veel meer in staat was dan zich schandelijk gedragen in de Algemene Vergadering van de VN en die overal mais plantte. Een overvloed aan gegevens, memoires, cijfers, die vroeger stil gehouden of vervalst werden heeft nieuwe zin gegeven aan lessen over 'de dooi', zoals deze periode genoemd wordt. Men kon nu spreken over Chroesjtsjov als politicus in plaats van als hoofdfiguur in amusante verhaaltjes.

Zo heeft de analyse van de dooi net als de analyse van de tijd van Lenin het mogelijk

gemaakt dat leerlingen een veel bredere kijk op het functioneren van het totalitair systeem gekregen hebben. De leerlingen zeiden bijna niets anders dan dat alle economische en politieke problemen van ons land te wijten waren aan de regering van Stalin. Wij konden nu in de les de ontwikkeling van het communistisch systeem van het begin tot aan het heden aan de orde stellen en de leerlingen dit proces laten vergelijken met de vorming van totalitaire regimi's in Italië en Duitsland - wat absoluut onmogelijk was vóór de perestroika - niet alleen door politieke beperkingen, maar ook door gebrek aan informatie.

Loskomen van het systeem

Dankzij de nieuwe documenten konden we leerlingen zelf laten uitwerken wat de oorzaken waren van het echec van de hervormingspolitiek van Chroesjtsjov - en zij kwamen maar al te snel tot één conclusie: dat een mislukking onvermijdelijk was omdat de basis van een echte hervorming ontbrak door de beperkingen die de marxistische ideologie oplegde, de angst voor de vrije markt, het ontbreken van politieke vrijheid.

En zo begon de behandeling in de klas van het meest actuele probleem van de perestroika, de mogelijkheid het totalitair regiem te hervormen.

Interessant was dat de mening van de leerlingen bij het bestuderen van dezelfde documenten met het verstrijken van de tijd veranderde. Toen de perestroika begon en iedereen enthousiast was en vol optimisme, schreven velen in hun werkstuk dat Chroesjtsjov meer had kunnen doen, 'als hij maar niet zo idioot was geweest', 'als hij de wedijver met de Verenigde Staten maar niet was begonnen', 'als hij de landbouw wat degelijker had bestudeerd' - kortom de fout lag in de persoon van het staats-hoofd. Maar naarmate de illusies van de eerste jaren van het bewind van Gorbatsjov zwakker en

zwakker werden, schreven de leerlingen ook vaker dat de belangrijkste fout lag in het feit dat hij het totalitaire systeem had willen veranderen met totalitaire middelen.

Toen ze eenmaal op een dergelijk reflectieniveau waren gekomen, konden de leerlingen een volgende serie publicaties goed volgen, namelijk over de regeringsperiode van Breznev. Talrijke bronnen wierpen een ander licht op allerlei aspecten van het leven in de USSR in de jaren 60-80.

In de eerste plaats documenten betreffende de buitenlandse politiek. Deze hebben onmiddellijk een einde gemaakt aan het traditionele beeld van de vredelievende politiek van de USSR. Het gaat hierbij om bronnen over de geschiedenis van de Praagse Lente: memoires van Russen en Tsjechen, officiële documenten over de totstandkoming van het besluit te interveniëren, gegevens over de tragische bijeenkomst in het Kremlin in de nacht van 21 op 22 augustus 1968 toen de Tsjechische leiders zich aan de Russen moesten onderwerpen. Daarna is begonnen met het ontsluiten van de stukken over de Sovjet interventie in Afghanistan, bijvoorbeeld over het aantal slachtoffers (dat eerder verzwegen werd).

Dit alles heeft de leerlingen een reëel beeld gegeven van de buitenlandse politiek van de Sovjet-Unie.

Een tweede, zeer uitgebreide verzameling bronnen over de periode Breznev werpt licht op de geschiedenis van de dissidenten-



beweging in de USSR. Laten we niet vergeten dat het eind jaren 80 de tijd was van de rehabilitatie van de dissidenten, van het teruggeven van de Russische nationaliteit aan emigranten, dat de activiteiten van Sacharov zeer veel belangstelling trokken.

Het is heel begrijpelijk dat deze documenten over dissidenten, mensenrechten en dergelijke, altijd een grote respons vonden in de klas.

Ter afsluiting

Concluderend kan men zeggen dat de enorme hoeveelheid archiefmateriaal die in de tijd van de perestroika toegankelijk is geworden voor leraren en leerlingen er in de eerste plaats toe heeft bijgedragen dat de waarheid over de geschiedenis van ons land van de afgelopen 70 jaar bekend werd - een stuk geschiedenis dat werd verzwegen en vervormd gedurende tientallen jaren.

In de tweede plaats, en dat is misschien nog belangrijker, dat in de loop van de bestudering van de talloze bronnen de manier om historische problemen aan te pakken veranderde. De leerlingen zochten niet meer eenvoudig naar feiten - wel een emotionele, maar verder nogal passieve bezigheid - , maar zij gingen over tot een kritische analyse van de bronnen en zij gebruikten ze als basis voor een eigen kijk op de ontwikkeling van de sovjet-maatschappij.

Met de nieuwe informatie en de nieuwe politieke situatie deed de noodzaak zich voelen tot een nieuwe didactiek.

Het klasgesprek is een van de meest populaire werkwijzen geworden. Leerlingen willen per definitie best wel discussieren, maar vroeger waren ze ervan doordrongen dat het niet de moeite waard was zelfs maar te proberen een eigen standpunt te verdedigen. 'Het officiële standpunt is altijd juist' - dat was de publieke opinie in de communistische samenleving.

Overigens had de afschaffing van dit cliché voor de leerlingen zijn nadelen. Vaak wanneer men aan een leerling vroeg wat zijn/haar mening was, kreeg men te horen: 'Wat moet ik nu zeggen?' En juist omdat we in de les stukken gebruikten, die vroeger onbekend waren, was het noodzakelijk verschillende meningen te vergelijken, te begrijpen dat er verschillende standpunten over een onderwerp kunnen bestaan zonder dat dat gevaarlijk is voor de samenleving. Dus, helaas voor de leerling: er moest wel een eigen antwoord gegeven worden.

zoveel bronnen de lessen veel meer diepte gaven. Vroeger waren de bronnen die men met de leerlingen bekeek, vooral afkomstig uit de werken van Lenin en uit stukken van de partij (uiteraard goedgekeurde en officieel erkend). Nu konden de leraren aan leerlingen scriptieonderwerpen opgeven, die zij op eigen houtje moesten uitwerken, zelfstandig documenten analyserend, werkend met literatuur etcetera.

Er is een nieuwe opzet van het eindexamen goedgekeurd, de leerlingen mogen voor het examen nu een groot werkstuk schrijven, gebaseerd op de studie van een aantal historische documenten.

Helaas is het ontbreken van goede bronnenverzamelingen en bloemlezingen een groot handicap, dat echt creatief werken voor adolescenten te moeilijk maakt. Er moet naar stukken gezocht worden in tijdschriften, soms in weinig verspreide wetenschappelijke publicaties. De nieuwe handboeken die eindelijk verschenen zijn bevatten gedeelten van bronnen die men zou kunnen gebruiken, maar dat is echt niet genoeg.

In deze situatie hangt veel af van de handigheid van de leraar die de leerlingen moet uitleggen hoe men werkt in een bibliotheek, hoe je publicaties opzoekt, hoe je bronnen analyseert - allemaal zaken die de leerlingen, en helaas ook de leraren niet altijd gewend waren.

Zo hebben de historische bronnen, die sinds de perestroika ontsloten zijn, bijgedragen aan een verdieping van het geschiedenisonderwijs. En doordat wij allen, leraren en leerlingen, langs zoveel wegen nieuwe informatie hebben gekregen - opzienbarende, tragische, droevige -, zijn wij veranderd, zoals iedereen verandert die de adem van de waarheid voelt.

klein



Een eeuw joodse geschiedenis

André Gerrits

De negentiende eeuw was de eeuw van het nationalisme.¹ De overtuiging dat natie en nationale staat de natuurlijke, onvermijdelijke en enige moreel aanvaardbare vorm van politieke organisatie zouden zijn, verspreidde zich over Europa. Maar de negentiende eeuw was ook de eeuw waarin de emancipatie en assimilatie van de Europese joden snelle vorderingen maakte. Zowel het jodendom als de verhouding tussen joden en hun christelijke omgeving veranderden aanmerkelijk - althans in West- en Centraal-Europa.

In zijn lezing zet Dr. A.W.M Gerrits de wisselwerking tussen nationalisme en de ontwikkelingen binnen de joodse gemeenschappen in Oost-Europa vanaf de tweede helft van de vorige eeuw uiteen.*

Hij is als hoofddocent verbonden aan het Oost-Europa Instituut van de Universiteit van Amsterdam.

groms die zij ontketenden eisten meer dan 100.000 slachtoffers. De joden die na de opstand van 1648 in Polen bleven, ontwikkelden een eigen levenswijze en cultuur, eigen tradities, die zich met de trek van Poolse joden naar omringende gebieden verspreidde over een groot deel van Oost-Europa.

De Oostenrijkse joodse journalist Nathan Birnbaum introduceerde in 1903 het begrip Ostjoden als aanduiding van deze gemeenschap. In zijn visie ging het om een bijzondere 'Kulturgemeinschaft', 'een omvangrijke, gesloten, door joodse levenswetten bepaalde bijzondere culturele gemeenschap, die zich manifesteerde in geheel eigen joodse levensvormen....'.²

Oosteuropese joden als 'Kulturgemeinschaft'

De oosteuropese joden onderscheidden zich in een groot aantal opzichten van de joodse bevolking in West- en Centraal-Europa. Zij vormden een veel groter deel van de totale bevolking. Bovendien leefden ze voornamelijk in compacte groepen, soms in de grote steden maar dikwijls in overwegend joodse dorpen en stadjes op het platteland.

Zowel de sociale structuur van de joodse gemeenschappen als de verspreiding over stad en platteland waren een spiegelbeeld van die van de meerderheid van de niet-joodse, voornamelijk agrarische bevolking. Van een omvangrijke middenklasse of bourgeoisie, zoals in West-Europa (en in Bohemen), was geen sprake. Er was een kleine bovenlaag van rijke handelaren en fabrikanten, maar het overwegende deel van de joodse gemeenschappen behoorde tot de lagere middenklasse (handwerks- en kooplieden) en de arbeidersklasse (zowel kleine zelfstandigen als arbeiders in loondienst). De onderste laag van de samenleving werd gevormd door de 'Luftmenschen', zonder beroep en zonder vaste bron van inkomsten. Zij leefden van het toeval.

als 'vrijen'. Ze beschikten over gunstige vestigingsvoorwaarden en een grote mate van autonomie. Het aantal joden in Polen groeide sterk, van ongeveer 5.000 rond 1300 tot meer dan 500.000 in de zeventiende eeuw. Hun betrekkelijke rust werd wreed verstoord toen in 1648 de kozakken onder aanvoering van Bogdan Chmelnitski tegen de Poolse overheersing in opstand kwamen. De po-

Roithschild (links) en André Gerrits





Binnenplaats in een middenklassebuurt in Warschau, 1935.

De vier gedateerde foto's bij dit artikel zijn afkomstig uit het fotoboek 'A Vanished World' van Roman Vishniac, die in de jaren 30 zoveel mogelijk vastlegde van het joodse leven in Midden- en Oost-Europa.

Godsdienst en dagelijks leven waren volstrekt geïntegreerd in de wereld der Oosteuropese joden, en hun joodse identiteit was in veel sterker mate religieus dan nationaal-seculier bepaald. De orthodoxie, vooral in de chassidische variant, domineerde.

Assimilatie

De veranderingen die zich in de decennia vanaf 1770 hebben afgespeeld binnen de joodse gemeenschappen in West- en Centraal-Europa, en tussen de joden enerzijds en de overige bevolkingsgroepen en de staatsmacht anderzijds zijn door de historicus Jacob Katz getypeerd als 'revolutionair'.³ Ondanks de beperkingen waaraan de joodse emancipatie en mogelijkheid tot assimilatie onderhevig bleven, ondanks de continuïteit van de joodse tradities en gebruiken, en ondanks de voortdurende separatie van joodse en niet-joodse bevolkingsgroepen, veranderde de joodse samenleving in Centraal- en West-Europa ingrijpend.

De ontwikkeling van de joodse gemeenschappen in Oost-Europa en in Centraal- en West-Europa verschilde in tweeërlei opzicht. Ten eerste was van formele emancipatie van

de joden in Rusland en in Roemenië (waar het grootste deel van de traditionele Oosteuropese joden woonde) nog geen sprake, toen de joden in de meeste landen in West- en Centraal-Europa reeds gelijkgerechtigd waren (Frankrijk vanaf 1789, 1791; Nederlanden 1796; Hongarije 1849, 1867; Engeland 1858; en Duitsland 1871). Ten tweede was het tempo van de joodse assimilatie in Oost-Europa veel lager dan elders op het continent, zowel voor als na hun formele emancipatie.

Waarom voltrokken de veranderingen zich in Oost-Europa op andere wijze en veel langzamer dan in de West- en Centraaleuropese landen?

Het antwoord op deze vraag is dikwijls gezocht in de vijandigheid van de christelijke omgeving. Ze zou assimilatie ontmoedigen, zelfs onmogelijk maken. De geringe sociaal-economische en culturele ontwikkeling en de lage levensstandaard van de omringende bevolking stimuleerden nauwelijks tot joodse aanpassing aan de dominante cultuur. Bovendien was de niet-joodse middenklasse te zwak, te zeer verweven met de feodale structuren en te anti-joods om eenzelfde impuls aan liberalisme en emancipatie te geven als de ontluikende bourgeoisie in West- en Centraal-Europa.

Dit is juist, maar het is slechts een deel van de verklaring. De houding ten aanzien van de integratie van de joden in de samenleving was nogal ambivalent. Emancipatie, gelijke rechten, zo was de dominante opvatting, moest worden verdiend. Ze vereiste volledige assimilatie, dat wil zeggen opgaan in de dominante 'nationaliteit'. Een voortdurend antisemitisme en zelfs discriminatie van staatswege echter, maakte deze assimilatie zowel onaantrekkelijk voor de meeste joden als onaanvaardbaar voor een groot deel van de christelijke bevolking. Het resultaat was een schemersituatie, waarin de joodse minderheid, ondanks haar formele gelijkgerechtigdheid, kwetsbaar en onzeker bleef.

Dit versterkte weer de neiging van joden tot afzondering. Het joodse isolement in Oost-Europa was niet per sé afgedwongen. Het was ten dele ook een eigen keuze, in de hand gewerkt door de geslotenheid van de joodse gemeenschap, en door de kracht en de rigiditeit van haar tradities.

Joodse assimilatie in Oost-Europa is altijd heftig bestreden geweest vanuit de joodse gemeenschap zelf. Geassimileerde joden vormden een kleine minderheid. Ze verwierpen de specifieke joodse culturele en religieuze tradities en poogden volledige in-

tegratie in de niet-joodse samenleving te realiseren. Geassimileerde joden behoorden voornamelijk tot het hoger opgeleide en welvarender deel van de gemeenschap.

Het streven naar assimilatie en losmaking van de eigen tradities was in de grote steden vanzelfsprekend sterker dan op het platteland.

Een groter aantal joden was geneigd tot beperkte assimilatie. Zij hielden over het algemeen vast aan de joodse culturele en religieuze identiteit, maar poogden buiten de beperkte traditionele economische en politieke paden te treden.

De geaccultureerde joden kunnen zijn beïnvloed door de ideeën van de Haskalah, de joodse Verlichting, die integratie in de christelijke samenleving, seculier onderwijs en afstand van de traditionele beperkingen van de joodse levenswijze voorstond, maar met behoud van de joodse eigenheid en identiteit. De Haskalah beleefde haar bloeiperiode in de tweede helft van de negentiende eeuw. Ze lag aan de basis van een cultureel (niet-religieus) joods nationaal bewustzijn.

Het overwegend deel van de joden echter ontkende noch relativeerde hun bijzondere identiteit. Zij waren de traditionele Oosteuropese joden of Ostjuden, het armste en het meest gesloten deel van het Europese jodendom. Zij volhardden in de eigen tradities en levenswijze. Zij deden nauwelijks moeite, in de woorden van de Amerikaanse historicus Arno Mayer, *'om de onzichtbare muren van isolement en discriminatie die hen omringden af te breken.'*⁴

Nationalisme en antisemitisme

Hoewel de verhouding tussen joden en niet-joden in Oost-Europa verslechterde gedurende het interbellum, bleef de positie van de joodse gemeenschap ook toen enigszins ambivalent. De joodse assimilatie zette door, zij het aarzelend, de culturele autonomie van de joodse gemeenschappen werd in belangrijke mate gerespecteerd en de joodse politiek en cultuur bloeiden volop.

Tenzelfdertijd echter werd het politieke antisemitisme, een wezenlijk nieuw element in de verhoudingen tussen joden en niet-joden, gestimuleerd door virulent nationalisme, door economische crisis en door nationale tegenstellingen en gevoelens van onveiligheid. De kracht van dit antisemitisme fluctueerde met de algemene politieke en economische

stemming. In de jaren van oorlog, burgeroorlog en revolutie (1914-1920) waren de anti-joodse sentimenten extreem gewelddadig.

Nadat de onafhankelijke staten in de regio waren gevestigd, veranderde het antisemitisme van karakter. Het werd nu een vorm van staatspolitiek, minder bloedig maar nog steeds ingrijpend. Antisemitisme bleek vooral geïnspireerd door politiek opportunisme - het was nauwelijks ideologisch of racistisch bepaald.

De virulentie van het antisemitisme in Oost-Europa, zowel voor als na de vestiging van onafhankelijke staten in de regio, is bepaald door een reeks factoren. Geen enkele faktor biedt op zichzelf een afdoende verklaring. Hardnekkige christelijke mythen en volkse vooroordelen speelden een rol (joden zouden Jezus hebben gekruisigd, bronnen vergiftigen en het bloed van christelijke kinderen in matzen verwerken), maar deze waren niet uniek voor Oost-Europa.

De omvang van de joodse gemeenschap is een deel van de verklaring, maar lijkt evenmin doorslaggevend. In de geschiedenis is vrijwel geen causale samenhang gebleken tussen het aantal joden in een bepaalde regio op een bepaald moment enerzijds en de intensiteit van antisemitistische gevoelens anderzijds. Ook in Oost-Europa leek geen sprake van een dergelijke correlatie. In de jaren tussen de beide wereldoorlogen was het percentage joden in Litouwen aanzienlijk hoger dan in Hongarije, terwijl het politieke antisemitisme in de Baltische staat veel minder heftig was. Het Hongaarse voorbeeld geeft tevens aan dat een vergaande staat van assimilatie van de joodse gemeenschap virulent antisemitisme niet uitsloot.

En evenmin bepalend voor de kracht van de anti-joodse gevoelens was de mate van geslotenheid van de joodse gemeenschap. Immers, gedurende het interbellum schreef de assimilatie voort, maar boette het politieke antisemitisme niet aan betekenis in.

De idee of overtuiging van de joodse economische macht is een integraal deel geweest van nationalisme en antisemitisme in Oost-Europa. Toch bieden ook de economische rol en functie van de Oosteuropese joden op zich geen afdoende verklaring voor de virulentie van het antisemitisme. De geleidelijke afname van de economische betekenis van de joodse gemeenschappen, vanaf het midden van de negentiende eeuw, had althans geen matigende invloed op anti-joodse sentimenten.

Toch heeft de bijzondere economische posi-

tie van de joden en hun vooraanstaande bijdrage aan de ontwikkeling van het pre-industriële kapitalisme in de regio, antisemitische gevoelens onder de autochtone bevolking versterkt. Voor de boeren (en tot op zekere hoogte ook voor de adel) belichaamden de joden het ingewikkelde, moderne kapitalistische distributie- en productieproces, dat hun traditionele levenswijze bedreigde, maar waarvan ze in toenemende mate afhankelijk werden. Voor de autochtone bourgeoisie waren de joden vooral concurrenten en rivalen. Joden fungeerden als zondebok voor de spanningen en bedreigingen die van het ontluikende kapitalisme uitgingen.

Antisemitisme in Centraal en Oost-Europa in de tweede helft van de negentiende eeuw was in belangrijk mate een produkt van een conservatieve reactie op de veranderingen en de uitdagingen van de moderne tijd. Het was een mengeling van romantisch en volkisch nationalisme, antikapitalisme en afkeer van liberale, democratische opvattingen. Joden en moderniteit werden gelijkgesteld en gezien als symptomen van decadentie en verval.⁵

De joden vertegenwoordigden bij uitstek de commerciële en kapitalistische waarden en belangen die de autochtone bevolking vreemd waren, en waarvoor ze angst koesterde.

Er is altijd sprake geweest van een discrepantie tussen de economische en de politieke invloed van de Oosteuropese joden. De essentiële rol die joden hebben gespeeld in de economische ontwikkeling en modernisering in Oost-Europa heeft niet geresulteerd in vergelijkbare politieke macht of aanzien. De adel, het grootgrondbezit en vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw de intelligentsia mochten de economische ontwikkeling aanvankelijk vooral overlaten aan vreemdelingen, waaronder joden, de politieke macht (de bureaucratie) eigenden ze zichzelf toe.

Na de vestiging van de nieuwe en onafhankelijke staten werden de traditionele banden tussen joden en de staatsmacht (vorsten en adel) losser, en ging de beperkte politieke invloed waarover sommige individuele joden beschikten, verloren. Voor de machthebbers in de nieuwe staten vertegenwoordigden joden niet langer een bijzonder waarde of betekenis. Ze werden nu voornamelijk beschouwd als een overbodig en schadelijk element, als een barrière voor de vorming van de natiestaat.

Illustratie uit de Poolse uitgave van de 'Protocollen van de Wijzen van Zion' (1937).



Nationalisme en de 'joodse internationale'

De vermeende economische en politieke macht van de joden was een kernstuk van het antisemitisme in Oost-Europa. En antisemitisme was een integrerend deel van nationalisme.

Het moderne nationalisme in Europa gaf een nieuwe politieke en soms racistische dimensie aan traditionele anti-joodse sentimenten. Traditionele judeofobie werd versterkt met een reeks van nieuwe, moderne mythen en vooroordelen, waarvan de overtuiging van de 'joodse internationale' of het 'joodse internationalisme', de antithese van de gewaande natiestaat, de belangrijkste was. Joden werden meervoudig gewantwoord: als joden, vreemdelingen per definitie, en als handlangers van vreemde heersers en mogendheden.

In vele opzichten was de joodse geschiedenis en cultuur in Europa 'internationaal', dat wil zeggen vanzelfsprekend grensoverschrijdend. In algemene zin gold dit natuurlijk voor de joodse tradities, religie en levenswijze in de diaspora. Deze werden wel beïnvloed maar niet bepaald door de niet-joodse omgeving, en behielden hun uniciteit en ge-

meenschappelijkheid tot ver in de achttiende eeuw.

Meer in het bijzonder ging dit op voor het verschijnsel van de 'hofjoden'. Deze joodse zakenlieden en financiers voorzagen sommige vorstenhuizen, vooral in de zeventiende en achttiende eeuw, van geld en goederen, noodzakelijk voor de oorlogvoering, en verleenden diplomatieke diensten. Zij beschikten over inter-Europees kapitaal en inter-Europese connecties. De invloed en betekenis van de hofjoden moet echter niet worden overschat. Ze waren overgeleverd aan de nukken van hun beschermheren, en verloren hun rijkdom en invloed (en vrijheid) soms even snel als ze ze hadden verkregen. Bovendien waren de hofjoden geen financiële klik maar een groep invloedrijke individuen, die niet in eerste instantie het joodse belang diende, maar de interesses van hun heren. In het interbellum was het fenomeen van de hofjoden al lang geschiedenis.

'In het tijdvak van het imperialisme was de joodse rijkdom onbetekend geworden', schrijft Hannah Arendt.

'Voor een Europa zonder machtsverhoudingen tussen de staten en zonder inter-Europese solidariteit was het niet-nationale, inter-Europese joodse element object van algemene haat geworden vanwege zijn nutteloze rijkdom, en van minachting vanwege zijn gebrek aan macht'.⁶

Milan Kundera wees in het essay waarmee hij in 1984 de discussie over de vermeende Centraaleuropese identiteit opende, op een ander aspect van de joodse internationaliteit.⁷ 'Jewish genius', meende hij, was in de twintigste eeuw het integrerende element bij uitstek geweest in een door nationale tegenstellingen en conflicten verscheurd deel van Europa. Het was de intellectuele lijn die Centraal-Europa samenbond. Voor Kundera waren de 'joodse geest' (spirit) en de identiteit van Centraal-Europa vrijwel identiek.

Bij het uitgesproken 'bovenationale' of universele karakter van deze samenballing van joods intellect en artistieke talent in Centraal-Europa rond en na de eeuwwisseling, moet worden opgemerkt dat deze joodse intelligentsia en de culturele identiteit die ze deelde verre van typerend was voor de joodse gemeenschap in Centraal- of Oost-Europa. In het algemeen betrof het immers geassimileerde joden, niet-conventionele denkers, pioniers van de moderne tijd, die het traditionele en gesloten wereldbeeld van hun (voormalige) geloofsgenoten ver waren ontstegen. Deze generatie joodse intellectuelen en kunstenaars belichaamde echter bij uitstek

kleio

nummer 6/93
pagina's 36 en 37

de voorstelling van het joodse internationalisme, kosmopolitisme en modernisme, van de joodse decadentie, die in brede antisemitische kringen bestond. Voor velen waren ze de intellectuele pendant van het internationale joodse kapitaal.

De joodse samenzwering

Er is een wezenlijk verschil tussen deze joodse internationaliteit in de Europese geschiedenis, bepaald door handhaving van een goeddeels gemeenschappelijke cultuur, levenswijze en religie, als door onderlinge solidariteit en handelscontacten, en de 'joodse internationale' waarvan volgens sommigen sprake was. De joodse internationale was een vooroordeel, een mythe. (Zoals een van de meest grondige uiteenzettingen van de joodse internationale, de Protokollen van de Wijzen van Zion die op het einde van de vorige eeuw in opdracht van de Russische geheime dienst in elkaar werden gezet, een vervalsing was.)

De belangrijkste, want de meest doeltreffende en uiteindelijk de meest destructieve versie van de mythe van de internationale joodse samenzwering was de gelijkstelling van joden en communisme: jood = communisme = Rusland. Het beeld van het joodse communisme ontstond toen revolutionairen van joodse origine een vooraanstaande rol opeisten in de politieke woelingen tijdens en kort na de eerste wereldoorlog. De 'joodse' revolutie leek zich over geheel Europa te verspreiden: Lev Trotski, Jakov Sverdlov, Grigori Zinovjev, Lev Kamenev, Karl Radek en overige revolutionairen van joodse oorsprong in Rusland en het bolsjewistisch regime; Gustav Landauer, Erich Mühsam en Eugen Leviné-Nissen in de radenrepubliek in Beieren (april-mei 1919); Bela Kun en de overige dertig (van de 49) commissarissen van de Hongaarse radenrepubliek (maart-juli 1919); Rosa Luxemburg en Leo Jogiches in Duitsland; Felix Kon en Jozef Unszlicht in Polen, en vele, vele anderen.

Ook voor de mythe van het joodse communisme gold dat ze beruiste op een kern van waarheid, die echter werd opgeblazen, eenzijdig geïnterpreteerd en valselijk geëxploiteerd.

Idee en werkelijkheid zijn niet moeilijk te scheiden. Wie werd er in de idee van het joodse communisme tot jood gerekend? Het antwoord is simpel: iedereen die als jood werd beschouwd. Het was dus irrelevant of degene die als 'joodse communist' werd geï-

dentificeerd, zichzelf als jood zag. De keuze werd door anderen gemaakt.

Hoe joods waren de 'joodse communisten'? Tamara Deutscher typeerde haar vader, Isaac Deutscher, eens als een 'non-Jewish Jew'.⁸ Een treffende karakterisering - niet alleen van Deutscher maar van de meeste joodse revolutionairen in deze tijd. Ze kwamen dikwijls uit geassimileerde joodse gezinnen, waar over het algemeen weinig affiniteit bestond met de wereld van de orthodoxe of chassidische Oosteuropese joden. Ze verwierpen de dogma's van het joodse geloof en de beperkingen van het traditionele joodse leven. Kortom, ze gingen aan de grenzen van het jodendom voorbij.

De non-Jewish Jews zochten universele oplossingen voor de uitdagingen van de moderne tijd. Ze vonden die in het socialisme. De these van het joodse communisme identificeerde de joden met het communisme, terwijl voor degenen wier politieke overtuigingen en aspiraties tot deze gelijkstelling inspireerden, de joodse identiteit juist dikwijls onbekend of irrelevant was.

Zoals de rabbijn van Moskou eens tot Trotski (Lev Davidovitsj Bronstein) zei: 'De Trotski's maken de revolutie, maar de Bronsteins betalen de rekening.'⁹

Joodse ijsverkoper, Mukachevo 1936.



Hoe joods was de communistische beweging in werkelijkheid? Bij het gegeven dat joden (mensen van joodse origine) een buitenproportionele rol hebben gespeeld in de Europese arbeidersbeweging, zowel in de sociaal-democratische als in de communistische kunnen enkele relativerende kanttekeningen worden geplaatst.

Joden waren talrijk, maar vooral zichtbaar in de communistische partijen. De leiding van deze partijen werd over het algemeen uit de middenklasse gerecruteerd. Joden maakten een prominent deel uit van deze middenklasse, waren geletterd en in het algemeen hoger ontwikkeld dan hun christelijke omgeving. Het was bijna onvermijdelijk dat ze vooral vooraanstaande posities in de communistische partijen innamen. Deze joodse revolutionairen vormden echter een kleine minderheid op de totale joodse bevolking.

Anders gesteld: er waren veel joden onder de communisten, maar slechts weinig communisten onder de joden.

De Oosteuropese joden die politiek actief waren (een minderheid) verenigden zich vooral in joodse partijen (waaronder de Algemene Joodse Arbeidersbond, de 'Bund', de eerste joodse socialistische partij, opgericht in Wilno, in 1897).



Handelsreizigers bij het stadhuis van Mukachevo, 1937.

Nationalisme, staatsvorming en de Oosteuropese joden

Het ontstaan, de ontwikkeling en de institutionalisering van uiteenlopende politieke overtuigingen in de joodse wereld hebben de desintegratie van het Europese jodendom versneld, en de kloof verdiept tussen de goeddeels geassimileerde joodse gemeenschappen in West- en Centraal-Europa enerzijds en de traditionele Oosteuropese joden anderzijds.

De Asjkenazische wereld, die reikte van Elzas-Lotharingen tot in Rusland, kon tot het einde van de achttiende eeuw worden beschouwd als een culturele eenheid.¹⁰ Die eenheid ging daarna verloren. De onderlinge tegenstellingen bleken spoedig onoverbrugbaar. De Westeuropese joden keken neer op de traditionele Kaftanjoden uit Oost-Europa (zoals de Poolse joden neerkeken op de 'Lit-

waken' uit Rusland). Van culturele, religieuze of etnische affiniteit was dikwijls nauwelijks sprake. Sterker, de wereld van de Oosteuropese joden werd beschouwd als achterlijk en achterhaald.

'Russische woekeraars, Galicische herbergiers en geldschietters, marskramers in tweede-handsspullen uit Praag, Poolse paardenkooplui, geldhandelaren uit Frankfurt - wat betekenen ze voor mij, een Franse Israeliet?', schreef Bernard Lazare eind vorige eeuw. *'In naam van welke vermeende broederschap zou ik mij druk moeten maken over maatregelen die de tsaar neemt tegen onderdanen die hij als schadelijk ziet?'*¹¹

Nationalisme en de vorming van onafhankelijke staten in Centraal- en Oost-Europa heeft een beslissende bijdrage geleverd aan de desintegratie van het Europese jodendom. De assimilatie die de joden in Centraal- en West-Europa doormaakten vanaf het einde van de achttiende eeuw had niet alleen belangrijke consequenties voor deze joodse bevolkingsgroepen zelf en voor hun positie in de christelijke samenleving, maar ook voor de relaties tussen de joden in de verschillende delen van Europa.

Het onderscheid tussen de joodse gemeenschappen in Europa nam sterk toe (in religie, in onderwijs, in politieke voorkeuren, in sociaal-economische positie en in de verhouding tot de omringende samenleving en de nationale staat) en de internationale banden en onderlinge solidariteit tussen de West- en Centraaleuropese joden enerzijds en de Oosteuropese joden anderzijds verzwakten. Nadat de joden in West- en Centraal-Europa de getto's hadden verlaten, waartoe de Oosteuropese joden niet in staat of bereid waren, verloor het Europese jodendom zijn eenheid van wezen.

De desintegratie of fragmentatie ging echter verder dan alleen deze scheiding tussen West (Midden) en Oost in Europa. Met de vorming van onafhankelijke staten zouden ook de levensomstandigheden van de Oosteuropese joden zelf in toenemende mate 'nationaal' worden bepaald. De diversiteit nam verder toe: van de voornamelijk geassimileerde en bovendien volledig gelijkgerechtigde joden in Hongarije rond de eeuwwisseling tot en met de rechteloze joodse massa's in Roemenië en tsaristisch Rusland; van Tsjecho-Slowakije in het interbellum, waar joden net als overige bevolkingsgroepen democratische rechten genoten tot en met Polen, waar antisemitische overheidspolitiek en spontane pogroms de joodse gemeenschap terroriseerden en de Sovjet-Unie waar de vroegere anti-joodse beperkingen waren op-

kleio

geheven. revolutionairen van joodse origine politieke macht hadden verkregen en het traditionele joodse leven van 3,5 miljoen onderdanen werd vernietigd.

En ook op het laagste niveau, dat van de lokale joodse gemeenschappen in Oost-Europa, voltrok zich vanaf het midden van de vorige eeuw een proces van fragmentatie. De desintegratie van de feodale orde en de opkomst van het kapitalisme ondermijnden de traditionele joodse economie en de levenswijze die daarop was gegrondvest. Sociale tegenstellingen verscherpten. De bevolking verarmde en verpauperde. Politiek deed haar intrede in de joodse gemeenschap, maar suggesties en vermeende oplossingen voor de joodse kwestie varieerden enorm.

Deze veranderingen maakten een einde aan de uniformiteit van het Oosteuropese jodendom. De cultuur, de tradities en de levenswijze (kortom: de uniciteit) van de gemeenschap der Oosteuropese joden bleven goeddeels in stand, maar ze werden niet lan-

ger door iedereen vanzelfsprekend aanvaard. Hoe belangrijk deze veranderingen in een aantal opzichten ook mogen zijn geweest, ze zijn niet van doorslaggevend gewicht geweest voor de ontwikkeling die het Oosteuropese jodendom in de eeuw vanaf 1850 heeft doorgemaakt. De belangrijkste vaststelling die een eeuw joodse geschiedenis in Oost-Europa oplevert, is dat de joden wezenlijk machteloos waren deze geschiedenis zelf te maken. De joodse gemeenschap was niet in staat invloed uit te oefenen op de politieke krachten waarvan ze afhankelijk was, die haar levensomstandigheden bepaalden, en die haar uiteindelijk zouden vernietigen.

Achteraf beschouwd, kunnen we instemmen met hetgeen een historicus recentelijk opmerkte:

*'In de shtetl betekende de toekomst alleen het einde van het verleden. De wegen uit de shtetl leidden in alle richtingen. De wegen in de shtetl liepen in een cirkel. De cirkel des doods.'*¹²

Noten

* Deze bijdrage verschijnt binnenkort in uitgebreide vorm onder de titel 'Nationalisme, staatsvorming en het joodse vraagstuk in Oost-Europa, 1850-1940', in: J.C. Dagevos et al. (red.), *Historie en integratie* (Kok, Kampen 1993).

1. Zie voor de discussie over natie, nationalisme en nationale identiteit o.a. E.J. Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality* (Cambridge 1990) en Anthony D. Smith, *National identity* (Harmondsworth 1991).
2. Nathan Birnbaum, *Was sind Ostjuden? Zur ersten Information* (Wien 1916) 15.
3. Jacob Katz, *Out of the Ghetto. The social background of Jewish emancipation 1770-1870* (Cambridge, Massachusetts 1973) 191.
4. Arno Mayer, *Why did the heavens not darken? The "Final Solution" in history* (New York 1988) 42.
5. Robert Wistrich, *Anti-semitism. The longest hatred* (London 1991) 55-56.
6. Hannah Arendt, *The origins of totalitarianism*. New edition with added prefaces (San Diego etc. 1979) 15.
7. Milan Kundera, 'The tragedy of Central Europe', in: *The New York Review of Books*, 26 april 1984.
8. Tamara Deutscher, 'Introduction. The education of a Jewish child', in: Isaac Deutscher, *The non-Jewish Jew and other essays* (London 1968) 22.
9. Geciteerd in: Jerzy Z. Muller, 'Communism, anti-semitism & the Jews', *Commentary*, 2 (augustus 1988) 29.
10. R.G. Fuks-Mansfeld, 'Verandering en continuïteit in het Oosteuropese jodendom', in: Gerrits & Ramkema (red.), *Het onvoltooide verleden*, 16.
11. Bernard Lazare, 'La Solidarité Juive', in: *Entretiens politiques et littéraires*, oktober 1890, 231 (geciteerd in: Wistrich, *Revolutionary Jews from Marx to Trotsky*, 230). Lazare zou zijn mening later radicaal wijzigen. Hij werd een van de voorname pleitbezorgers van de rechten en belangen van de Oosteuropese joden.
12. Joachim Riedl, 'Heimat der Mühsal. Heimat der Gelehrsamkeit', in: Rachel Salamander (Hrsg.), *Die jüdische Welt von gestern. Text- und Bild-Zeugnisse aus Mitteleuropa 1860-1930* (Wien 1990) 59.

De Thoraschool. Slomin, 1938



RECENSIES



In 't kort

In 't kort is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen worden aangekondigd.

Een selectie uit deze boeken wordt in een later nummer van *Kleio* besproken

Veel vrije dagen hebben kerkelijke feestdagen als achtergrond. In Van Allerheiligen tot Sint Juttemis geeft Inez van Eijk antwoord op vragen als 'Wat gebeurde er met Pinksteren?', 'Waar komt het woord carnaval vandaan?' en 'Wie was Sint Valentijn?'.

Dit boek van ruim honderd bladzijden, voorzien van een register, kan in de klas van pas komen bij willekeurige onderwerpen en als hulp bij vragen van leerlingen. De uitgever is Kosmos-Z&K en de prijs f16,90.

In de inmiddels bekende Fibula-Pharosreeks zijn weer twee deeltjes verschenen: *De Kruistochten* van Georges Tate en *Onbekend zeeën* van Etienne Taillemite. In de schoolbibliotheek worden deze uitgaven veel gevraagd. Het nadeel is dat zij zeer kwetsbaar zijn en erg snel 'losbladig' worden. Misschien dat uitgeverij Unieboek daar wat aan kan doen zonder dat de aantrekkelijke prijs van f9,90 per boekje daar nadeel van ondervindt.

Bij Becht verscheen *Daders, Slachtoffers, Omstanders* van Raul Hilberg. Deze Amerikaanse specialist, hij schreef het driedelige standaardwerk *The destruction of the European Jews*, vertelt het relaas van de mensen die de Holocaust veroorzaakten, ten uitvoer brachten, ondergingen, overleefden en aanschouwden in de periode 1933-1945.

De paperback van 300 bladzijden is voorzien van noten en register en kost f49,90; gebonden f65,-.

Het vierde jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie bevat een bijdrage van Benien van Berkel *Tobie Goedewagen, een leven als Faust*, een essay over de operatie POPDA van Mary van Delden-Verhoeven over de afvoer van het Japanse leger van Java en Madoera en de evacuatie van Nederlandse geïnterneerden. Verder een artikel van Willem Melching over de Amerikaanse consulaire rapportage uit Nederland in de jaren 1940/1941 en van Henry L. Mason 'Clouded thresholds and ordinary men' over de massale moordpartijen tijdens WO II.

Van de vaste rubrieken valt het foto-essay van Veronica Hekking op: 'Het dagelijks le-

ven tijdens de oorlog, de oorlogsalbums van Cobie Douma.

Prijs van het jaarboek: f39,50.

De filosoof en historicus Krzysztof Pomian schetst in kort bestek de geschiedenis van Europa in *Europa en de Europese naties*. Hij laat zien welke convergerende krachten door de eeuwen heen binnen Europa een stimulans tot grotere eenheid zijn geweest en hoe divergerende krachten, komend van binnenuit of van buitenaf, de autonomie van volkeren en landen benadrukten.

De 200 bladzijden zijn opgebouwd uit 20 hoofdstukjes, voorzien van een literatuur-opgave en register. Wereldbibliotheek gaf het boek uit, prijs f37,50.

Bij de Walburg Pers verscheen *Geschiedenis van Suriname, van stam tot staat*. Eveline Bakker (o.a. docente in Paramaribo), Leo Dalhuisen (ongetwijfeld u allen bekend), Maurits Hassankhan (universitair docent in Paramaribo) en Frans Steegh (schoolboek-schrijver) zijn de auteurs van dit boek, waarin het hele verleden van Suriname aan de orde komt. Daarnaast hebben de schrijvers veel 'illustratieve' teksten opgenomen en worden bepaalde aspecten in een mondiaal kader geplaatst. Er komen verschillende visies op de Surinaamse geschiedenis aan bod en er wordt gerichte achtergrondinformatie verschaft bij de actualiteit. Kortom een boek dat in iedere (school)bibliotheek op zijn plaats is.

Het is uitgebreid geïllustreerd in zwart/wit en kleur, fraai uitgegeven en telt 176 pagina's inclusief een uitgebreide literatuurlijst en register. De prijs is f37,50.

Een product van de 'Ik-ben-erbij-geweest' journalistiek is *Op het hoogste niveau* van de Amerikanen Michael R. Beschloss en Strobe Talbott. De lezer krijgt een kijkje achter de schermen van de vele gesprekken die Bush en Baker voerden met Gorbatsjov en Sjervarnadze. In 550 bladzijden nemen de schrijvers de lezer mee naar een hele reeks onderhandelingen en deals, die gesloten werden.

De paperback, uitgegeven bij Becht, bevat een beperkte bibliografie en een uitgebreid register. De prijs is f55,-.

Jan de Ruiter

Kleio

nummer 6/93
pagina's 40 en 41

EEN HARTSTOCHTELIJK PLEIDOOI VOOR DEMOCRATIE

Ed van Thijn, *Democratie als Hartstocht. Commentaren en pleidooien, 1966-1991* (Van Gennep, Amsterdam 1991).

"De man achter Den Uyl". Zo noemde Harry van Wijnen hem in *Het Parool*, kort voor de Kamerverkiezingen van 1967, toen Joop den Uyl voor het eerst als lijsttrekker van de PvdA zou optreden. Zijn benoeming tot campagneleider van Den Uyl leverde hem een imago op waarvan hij zich sindsdien nooit echt heeft kunnen bevrijden: dat van de trouwe schildknaap van deze partijleider. Ed van Thijn, burgemeester van Amsterdam en sinds het najaar van 1991 auteur van een bundel 'commentaren en pleidooien', hoeft zich daarvoor in meer dan één opzicht niet te schamen. Het allerbelangrijkste is wel de door Den Uyl genspireerde intellectuele benadering van de politiek, die Van Thijn - ook weer net als Den Uyl - altijd heeft weten te koppelen aan een gezonde dosis charisma. Zelfs de titel van Van Thijs bundel, *Democratie als hartstocht*, is bij enig nadenken een verwijzing naar deze verwantschap met Den Uyl. Of zou het louter toeval zijn dat hij ons zo sterk doet denken aan de titel van een van de vriendenboeken die ter gelegenheid van Den Uyls 65ste verjaardag verschenen: *Politiek als hartstocht*?

Democratie als hartstocht bevat dertien, naar aard en kwaliteit zeer uiteenlopende opstellen die Van Thijn tussen 1966 en 1991 schreef, een periode waarin hij zich van politicoloog - tot 1966 was hij als wetenschappelijk medewerker in dienst van de Wiardi Beckman Stichting - ontwikkelde tot politicus *pur sang*. Juist de gecombineerde praktisch-politieke en wetenschappelijke benadering van de werkelijkheid, zoals die in Van Thijs essays naar voren komt, maken de bundel alleszins de moeite van het lezen waard. Dat Van Thijn een uitstekend stilist is, wisten we overigens al sinds hij in 1978 zijn *Dagboek van een onderhandelaar* publiceerde, het adembenemende verslag van de mislukte poging een tweede Kabinet-Den Uyl te formen na de voor de PvdA zo succesvol verlopen Tweede Kamer-verkiezingen van mei 1977. Ook daarin is de fascinerende combinatie van politieke afstandelijkheid en persoonlijke betrokkenheid alom aanwezig, en, wat in verband met de hier besproken bundel niet onbelangrijk is: ook daarin overheerste al het hartstochtelijk beleden geloof in de democratie.

In het ontroerende 'Amsterdamse pleinen' maakt Van Thijn duidelijk dat de oorlog

daarbij een belangrijke rol heeft gespeeld. De herinneringen en trauma's van het jongetje dat de oorlog overleefde, maar nog in 1952 werd gemolesteerd omdat hij een jood was, zullen ongetwijfeld hebben bijgedragen aan de overtuiging dat slechts de hardnekkige verdediging van een 'democratisch minimum' de mensheid kan behoeden voor rechteloosheid, barbarij en vernietiging. Niet dat Van Thijn ooit bang is geweest de gebrekkige werking van onze democratie ter discussie te stellen. Integendeel zelfs, maar dan altijd omdat zij hem ter harte ging en omdat zij beter en vollediger moest. "*De beste mensen zijn niet goed genoeg voor de democratie*", zo luidt het in een van de meest recente essays. In dit opstel rekent hij het de politieke partijen aan dat maatschappelijke tegenstellingen in onze dagen niet langer in politieke keuzevragen worden vertaald, maar juist meer en meer dreigen te worden verdoezeld in de 'eenpartijstaat' die Nederland is geworden.

Van Thijn is op zijn best in de stukken waarin deze persoonlijke gedrevenheid doorklinkt. Dat geldt misschien wel het meest voor zijn 'brandende kwestie' uit 1985: "*Overleeft de tolerantie de tolerantie?*", een lezing waarin hij Amsterdams trotse verleden roemt en aankondigt de tolerantie van dag tot dag te willen bevechten. Tegelijkertijd echter verwijt hij de linkse politieke partijen "*het vloerkleed onder de tolerante samenleving vandaan te trekken*", door geen oog te hebben voor de noden van "*de mensen van de pont van kwart over zeven*". Een gelijke rechtsbedeling, aldus Van Thijn, is de levensvoorwaarde voor de instandhouding van een democratische samenleving die de zwakkeren moet beschermen. Zelfs Kees van Kootens rake satire van de ijdele burgemeester die zijn boek voor de camera wil aanbevelen, kan aan de juistheid van die stelling geen afbreuk doen. Frits Rovers

AXIOMA'S EN EUROPA

H.L.Wesseling, *Oorlog lost nooit iets op. Opstellen over de Europese geschiedenis* (Bert Bakker, Amsterdam 1993) 345 blz., prijs f 45,-.

In het aanzwellende koor van verontruste stemmen over de bavo-kerndoelen geschiedenis ontbreekt ook die van de Leidse hoogleraar contemporaine geschiedenis. H. Wesseling, niet. Dat hoeft niet te verbazen. Wesseling vertegenwoordigt immers een historische school en denkwijze die wars is van

schematisering en ideologie. Hij is een onderhoudende causeur, licht ironiserend van stijl, die vanuit een europacentrisch wereldbeeld de lezer wil boeien. Van zijn hand verschenen binnen betrekkelijk korte tijd *Vele ideeën over Frankrijk, Indië verloren, rampspoed geboren* en *Verdeel en heers*. Logisch dat hij niets ziet in kerndoelen waarin het woord 'kennis' zorgvuldig is vermeden en waarin alles draait om vaardigheden: "*Ik zie niet goed hoe men het bestaan of het onderwijs verheldert door een vak als geschiedenis, dat eenvoudigweg enige kennis over en inzicht in het verleden wil bijbrengen, te omschrijven als een reeks uiterst onverhelderende vaardigheden.*"

Wie zijn jongste bundel *Oorlog lost nooit iets op* leest, begrijpt dat de zin van geschiedbeoefening voor Wesseling juist ligt bij 'cultuuroverdracht' in de ruimste zin. Ook al zo'n begrip dat de opstellers van de bavo-kerndoelen zorgvuldig vermijden.

Wesseling ontvouwt een brede waaier van onderwerpen, ogenschijnlijk wat kunstmatig geclusterd, maar waarin het steeds draait om aspecten van het westers denken (hij is adept van de Verlichting) en het lot van Europa op belangrijke keerpunten in de afgelopen tweehonderd jaar. Zijn oude liefdes blijft hij trouw: Frankrijk, internationale betrekkingen, koloniale expansie, fin de siècle. De titel van de bundel is ontleend aan het eerste artikel, waarin hij eigenlijk het omgekeerde beweert van wat die titel suggereert: oorlog lost immers vaak wél wat op: kijk maar naar de Tweede Wereldoorlog, die een eind maakte aan het Hitler-regime.

Wesseling schept er genoeg in bekende axioma's uit onze geschiedenisboekjes onderuit te halen. Zo is het voor hem de vraag, of er wel een oorzakelijk verband bestaat tussen de Verlichting en de Franse Revolutie. Of tussen het kapitalisme en het moderne imperialisme. Ook is niet aantoonbaar, dat het imperialisme van belang was als een der oorzaken van de Eerste Wereldoorlog.

De bundel bevat 23 opstellen die nogal verschillen in lengte en thematiek. Zij zijn vlot geschreven, vanuit een grote eruditie en een scherp waarnemingsvermogen. Zeer de moeite waard zijn de opstellen over de betekenis van 1914; over 'echt' en 'vals' in de koloniale geschiedenis; over het beeld van de Franse Revolutie; over de Dreyfus-affaire; en over het fin de siècle-gevoel. In tegenstelling tot de vorige boeken vertoont deze bundel minder eenheid. Daar is het nu eenmaal een bundel voor. Sommige van Wesselings boekbesprekingen vind ik eigenlijk te frag-

mentarisch om goed in zo'n bundel te passen. Maar het boek biedt zoveel aangenaam en stimulerend leesvoer, dat je gemakkelijk over zo'n bezwaar heenstapt.
Jan van Oudheusden

BELLE VAN ZUYLEN EN CONDORCET

Pierre H. en Simone Dubois, *Zonder Vaandel. Belle van Zuylen 1740 - 1805, een biografie* (Uitgeverij G.A. van Oorschot, Amsterdam 1993) 855 blz., geïllustreerd, prijs f75,- (ingen.), f99,- (geb.).

Elisabeth en Robert Badinter, *Markies de Condorcet 1743 - 1794. Een intellectueel in de politiek*. Vertaling Frans de Haan. (Uitg. G.A. van Oorschot, Amsterdam 1993) 655 blz., f69,- (ingen.), f89,- (geb.).

Deze twee boeiende persoonlijkheden, die tijd- en leeftijdgenoten waren, maar wier levensloop en karakter verder zo volstrekt verschillend zijn geweest, zou men heel goed in een vergelijking kunnen beschrijven als een soort 'parallele levens'. Daarmee doel ik uiteraard op de vergelijkende levensbeschrijvingen die de Griek Plutarchus in de eerste eeuw na Christus heeft geschreven, en wel 23 paren: elke keer een grote Griek én een beroemde Romein - wat vooral de Romeinen prachtig vonden. De invloed hiervan is sedert de Renaissance enorm geweest, en zeker ten tijde van de Franse Revolutie, toen veel Fransen, even heroïsch als klassicistisch, Romeintje gingen spelen. Het zou, denk ik, mooi zijn als men zich in Nederland, waar men tegenwoordig biografieert dat het een lust is, weer eens met Plutarchus ging bezig houden, en een leven of wat van hem vertalen (de enige volledige Nederlandse vertaling dateert van ca. 1800!).

De lectuur van deze twee biografieën deed bij mij overigens van tijd tot tijd de (pseudo) Nietzscheaanse vraag rijzen van het nut en het nadeel van de biografie voor de geschiedenis, al geef ik toe dat deze vraagstelling temidden van onze huidige bio-cultuur misschien wat ketters - of gewoon vervelend - aandoet. Overigens twijfel ik allerminst aan de zin van een (of elke) biografische benadering van het verleden; al was het maar omdat het voor de meesten van ons moeilijk is en blijft zich te identificeren met hele volkeren en tijdperken, maar dat we dat tamelijk moeiteloos doen met individuen, zeker wanneer hun leven boeiend werd beschreven.

En wat men ook mag zeggen pro of contra

het bekende echtpaar Jan en Annie Romein-Verschoor: hun 'Erflaters' waren (en zijn?) zeker voor veel jonge historici (inclusief mijn persoon) een voortreffelijke inleiding in ons vaderlands verleden. Van de hand van Jan Romein stamt trouwens ook het eerste boek in dit land over 'De biografie' (1951), waarin men o.a. talloze namen kan terugvinden die tegenwoordig min of meer vergeten zijn of schijnen (want alle vergetelheid is, we weten het, even relatief als de herinnering).

Eerlijk gezegd heb ik bij de lectuur van deze twee biografieën soms bijna nostalgisch teruggedacht aan bepaalde corypheeën van de vooroorlogse biografische geschiedschrijving, zoals een Lytton Strachey, André Maurois en misschien zelfs Emil Ludwig (die het pathos er, zoals bekend, in dikke lagen oplegde: in toneeltermen gezegd: de man 'schmierde'!); en de lezer mag me vergeven dat ik enige Nederlanders oversla. Wat deze drie beroemdheden gemeen hadden, is dat zij meeslepend konden schrijven, en enige 'vervalsing' van het 'echte' verleden moest men dan maar op de koop toenemen. Een groot probleem bij deze twee biografieën is daarentegen dat zij waarschijnlijk te eerlijk, te gewetensvol en te informatief zijn en willen zijn; hierin liggen tegelijk hun verdienste en hun tekortkoming.

Aan het belang van deze twee boeken valt overigens volstrekt niet te twijfelen, in beide gevallen gaat het om biografieën van auteurs (echtparen) die zich bijzonder grondig in het door hen beschreven personage hebben verdiept en die er, bij wijze van spreken, alles van weten. In de Nederlandse kringen die zich met 'onze' Belle bemoeiden en bemoeien weet men natuurlijk heel goed, hoe innig en van hoe lange duur de betrokkenheid van het echtpaar Dubois bij de figuur van Belle van Zuylen is en was; en wie het niet weet, kan zich hiervan nog eens overtuigen op grond van het uitgebreide 'apparaat' aan het einde van het boek.

De titel 'zonder vaandel' - gebaseerd op een briefcitaat van 1800 ('*Het bevalt me uitstekend achter geen enkel vaandel aan te gaan...*') - is ook voortreffelijk gekozen; want weinig is misschien zo karakteristiek voor deze buitengewoon begaafde en tegelijk, moeten we aannemen, toch weinig gelukkige vrouw als deze zin voor vrijheid, die ten dele ook een zekere vrijblijvendheid betekende; of eventueel ook: een richtingloosheid en hier en daar ook bijna radeloosheid, zij het allerminst redeloosheid - want van die in haar tijd zo hoog aangeschreven 'rede' was ze overvloedig voorzien. En ik zou bijna zeggen: overmatig...

kleio

nummer 6/93
pagina's 42 en 43

Een van de grote problemen (of: hét probleem?) van deze Belle (alias Isabelle) van Zuylen, die na haar huwelijk madame de Charrière heette en verder in Zwitserland bleef wonen, was dat zij niet alleen door taal en verblijfplaats min of meer ontworteld was (mooier gezegd: een Frans georiënteerde en kosmopolitisch gestemde dame), maar dat zij haar leven lang kennelijk niet de man van haar hart en zinnen heeft mogen vinden. En dat de zeer brave, allermindst domme, maar toch niet echt bevredigende echtgenoot haar geen kinderen bezorgde - of omgekeerd, naar believen; één van haar problemen is ongetwijfeld geweest, dat ze, hoe vruchtbaar ook als schrijfster, als vrouw onvruchtbaar is gebleven. En dat de mannen die haar pad kruisten - met name de twee heren Constant (oom en neef, beiden zeer begaafd en niet minder egocentrisch) - als het er op aan kwam, toch niet haar verkozen, maar andere dames.

In het geval van de tweede en beroemdste: Benjamin Constant, was dit de geruchtmaakte Madame de Staël, die over bepaalde karaktereigenschappen beschikte die Belle miste, waaronder een enorme geldingsdrang en een doel- en manbewuste zinnelijkheid. Over deze andere dame (geboren Necker) is nog meer geschreven dan over Belle.

Het voor die tijd lange leven van Belle, vanaf haar geboorte in 1840 op het (echte) slot Zuylen tot aan haar dood in 1805, is in dit boek zorgvuldig en liefdevol beschreven; en wie allerlei nadere gegevens over haar persoon, haar omgeving en haar tijd wil weten, wordt hierover nog uitgebreid geïnformeerd in het genoemde 'apparaat'. Een ieder die zich dus niet alleen in Belle's leven, maar ook in deze zo uiterst dramatische periode wil verdiepen, moet dit boek zeker kopen. Wie echter deze interesse en het uithoudingsvermogen van een nauwgezette lectuur niet opbrengt, kan ik dit niet aanraden.

Want om de waarheid te spreken (en waarom zou ik anders): hoe geïnteresseerd ook in deze weergaloze vrouw, bij voortgezette lectuur en tijdens uiteenzettingen over de zoveelste moeizame en epistolaire liefdesverhouding (of net niet?), begon mij toch enige irritatie te bekruipen - en een neiging om bladzijden over te slaan -, wat mij dit alles eigenlijk nog aanging. Of hadden de biografen er misschien beter aan gedaan, haarzelf wat meer aan het woord te laten? Maar toegegeven: dan was het een heel ander en misschien nog veel dikker boek geworden. En waarschijnlijk moet men deze biografie ook appreciëren als een aanvulling bij een eigen verdere lectuur van het werk van Belle; dat

trouwens, typerend genoeg, grotendeels uit brieven bestaat.

Wat het echtpaar Badinter (van wie vooral mevrouw ook in ons land voor enige opschudding zorgde) en hun subject Condorcet betreft: zij hadden het in veel opzichten toch gemakkelijker, aangezien het Condorcet in elk geval aan 'vaandels' niet heeft ontbroken: ja men zou kunnen zeggen dat hij als typische idealist en enthousiast nauwelijks anders heeft gedaan dan achter vaandels aanlopen. Waarbij men dit 'vaandels' moet vertalen als: goede zaken ten gunste van het geluk en de toekomst van de mensheid, zoals de emancipatie en gelijkberechtiging van de vrouwen, de zwarten (als slaven), de joden, en alle andere slachtoffers van de tyrannie van koningen en priesters - want Condorcet was zo anticlericaal als men zelfs in die tijd van papenvreters maar kon zijn. Met name in zijn nagelaten verhandeling over de menselijke geschiedenis in het teken van een niet te stuiten vooruitgang der mensheid (zijn beroemde *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, waarover verderop meer) worden vanaf het begin van de menselijke beschaving die eeuwige papen grotendeels verantwoordelijk gesteld voor wat er allemaal mis ging met de mensheid, of wat deze verhinderde haar uiteindelijke en zo kennelijk voorbeschikte volmaaktheid te bereiken.

Condorcet, die overigens (in 1743) werd geboren als markies (en beiden - hijzelf en Belle van Zuylen - behoorden onmiskenbaar tot een maatschappelijke bovenlaag!), was, in de termen van die 'parallele levens' beschouwd, tegelijk een geestverwant en een soort tegenvoeter van onze Belle, in zoverre als hij zijn leven lang mateloos 'geëngageerd' was en geen sporen vertoonde van de sceptische geest van Belle. Daarbij was hij zo al geen dominerende, dan toch een belangrijke persoonlijkheid in het wereldje van de Franse verlichtings-mensen in en om Parijs, terwijl Belle grotendeels als een eenling en outsider leefde en schreef in het verre - maar wel veilige - Zwitserland (bij Neuchâtel, waar het landgoed van haar man lag).

Vanaf 1789 was Condorcet ook kopje onder gedoken in de Franse Revolutie, waaraan hij zijn eigen, niet onbelangrijke aandeel heeft gehad en waaraan hij tenslotte ook ten offer is gevallen, als zovelen. Tijdens het Schrikbewind moest hij 'onderduiken' (we kennen dat!) en werd hij tenslotte toch verraden en gevangen genomen, waarna hij - de 29e maart 1794, in de buurt van Parijs - dood in zijn cel werd gevonden; waarschijnlijk tengevolge van zelfmoord.

Het echtpaar Badinter had het met hun biografie waarschijnlijk toch gemakkelijker dan de Dubois', want waar er in het leven van Belle opvallend weinig gebeurde dat niet met haar eigen ziele-, liefdes- en schrijversleven samenhang, was dat van Condorcet bijna permanent ten nauwste betrokken bij alle politieke ontwikkelingen in Frankrijk; te beginnen met zijn innige relaties met de veelbelovende en weinig tot stand brengende minister Turgot, in wiens 'val' (mei 1776) velen een eerste sein hebben gezien dat het oude Frankrijk (het 'ancien régime') niet meer te redden was.

Desondanks lijdt ook deze biografie mijns inziens aan enige tekortkomingen. Een hiervan is, wederom, een zekere overinformatie, die het zelfs voor iemand die het verloop van de revolutie redelijk goed kent, niet altijd duidelijk maakt, in welk stadium men met Condorcet *nu* - in die maand van dat jaar - weer is beland. Daarbij komt dat de Badinters wel erg onkritisch zijn ten aanzien van het eigenlijke gewicht van de denker en eventuele profeet Condorcet.

Omdat dit alles misschien wat zuur aandoet, wil ik toch nog vermelden dat dit boek, evenals trouwens dat over Belle van Zuylen, met een onmiskenbaar grote zorg en aandacht is uitgegeven (en in het tweede geval ook voortreffelijk vertaald), en dat het resultaat in beide gevallen een bijzonder rijk en informatief boek betekent. Vooral voor Belle van Zuylen is voor de lezer de opgave van belang van de vertalingen van haar werk (in de bibliografie). Zelf herinner ik me, welke indruk haar aangrijpende *Geschiedenis van Caliste* eens op mij maakte. Bij de verschillende - stuk voor stuk belangwekkende - edities van haar brieven is merkwaardigerwijs de deskundige vertaalster Greetje van den Bergh onvermeld gebleven.

Tot slot en ten overvloede mag ik nog vermelden dat over beide boeken nog zeer veel te zeggen zou zijn dat de perken van deze bespreking (nog verder) te buiten zou gaan. En dat beide boeken, alle kritische commentaar ten spijt, publicaties zijn die de uitgever en de naam Van Oorschot tot eer strekken.

Evert Janssen Perio



KLEIO KRANT

Nieuws van het **VGN** bestuur

Centraal in de aandacht stond de afgelopen tijd het eindexamen. Allereerst kwam natuurlijk het pas gehouden CSE 1993 aan de orde. Het centrale overleg van de voorzitters van de normbesprekingen vooraf is goed bevallen - het voorkomt onzekerheden. Op het examen zelf was er duidelijk kritiek; zeker wat de lengte betrof.

In september zal het afgelopen examen uitgebreid nabesproken worden samen met medewerkers van CEVO en CITO. Wie daar op persoonlijke titel zijn/haar kritiek wil spuien is welkom. Neem contact op met de eerste secretaris van het bestuur, Hélène Budé, voor nadere informatie over plaats en tijd.

Toekomstige examens
Zoals u in een vorig nummer van

KLEIO kon zien, is er voor het onderwerp 'Duitsland' een zeer uitgebreide stofomschrijving gemaakt. Voor 1995, bij het onderwerp 'Opstand', heeft het Ministerie van O&W een andere opzet gemaakt. De stofomschrijving is summier, er wordt veelal uitgegaan van probleemstellingen en er is een uitgebreide literatuurlijst om zelf de benodigde gegevens bij elkaar te zoeken. Volgens de leden van de WIEG is een en ander strijdig met de nieuwe examenvoorstellen en er is protest aangetekend bij het ministerie. Het VGN-bestuur stelt zich op achter de WIEG en zal dit aan het ministerie laten weten.

Invijds zijn er door de Commissie van Hees nieuwe voorstellen voor 1996 ingediend. Gebleken is dat men op het ministerie daar veranderingen in aan wil brengen. Wellicht zal hierover op korte termijn een gesprek zijn met de betreffende ambtenaren.

Platform

Van Hélène Budé, onze vrouw ter plekke, hoorden we dat het Platform een gespreksnotitie over de kwaliteitszorg van de nascholing heeft opgesteld. Er komen namelijk belangrijke veranderingen en met name het vakinhoudelijke aspect dient nauwgezet in het oog te worden gehouden. Een gesprek met de vaste Kamercommissie van Onderwijs zal

Nabespreking CSE 1993

De nabespreking van het CSE, waarbij medewerkers van CEVO en CITO aanwezig zullen zijn, vindt plaats in Utrecht. De diverse VGN-commissies en de voorzitters van de normvergaderingen zullen hiervoor worden uitgenodigd.

De data zijn:

21 september voor Vbo en Mavo

28 september voor Vwo en Havo

Tijd en vergaderplaats worden later bekend gemaakt.

worden aangevraagd.

Tevens wil het Platform in een gesprek met het Proces Management Basisvorming duidelijk te horen krijgen hoe het met de voorgenomen toetsing in de praktijk zal gaan.

Varia

De afgelopen maanden zijn er weer een aantal VGN-activiteiten georganiseerd die veel belangstelling hebben getrokken. De excursie georganiseerd door de Didaktiekencommissie, dit jaar in het Legermuseum in Delft, was een succes. De Commissie PA-BO hield op 26 mei j.l. een goed bezochte studiedag in Utrecht.

Op de rol staat de Startersconferentie in het najaar.

Het bestuur heeft contact gehad met de Vereniging Geschiedenis Beeld & Geluid, die tot structurele activiteiten wil komen met het onderwijs. Samenwerking met de Didaktiekencommissie lijkt in dit verband nuttig.

Het bestuur is nu op vakantie. Wij komen begin september weer bijeen. Het zal dan duidelijk zijn of de veranderingen op het ministerie van O&W invloed zullen hebben op de positie van ons vak. Wij houden u op de hoogte.

Tineke Perdeck-Schimmel

INLEVERDATA VAN KOPIJ VOOR DE KLEIOKRANT

Voor het Kleionummer van:

september	20 aug.
oktober	17 sept.
november	15 okt.
december	19 nov.

Voor eventuele spoedberichten na de inleverdatum en informatie over omvang, illustraties e.d. kunt u terecht bij de eindredacteur. Tineke Bogaerts, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576.

Stuur berichten voor de krant (verenigings- en commissienieuws, informatie over tentoonstellingen, nieuw lesmateriaal en nascholing) en adreswijzigingen rechtstreeks naar de eindredacteur!

Verenigingsraad

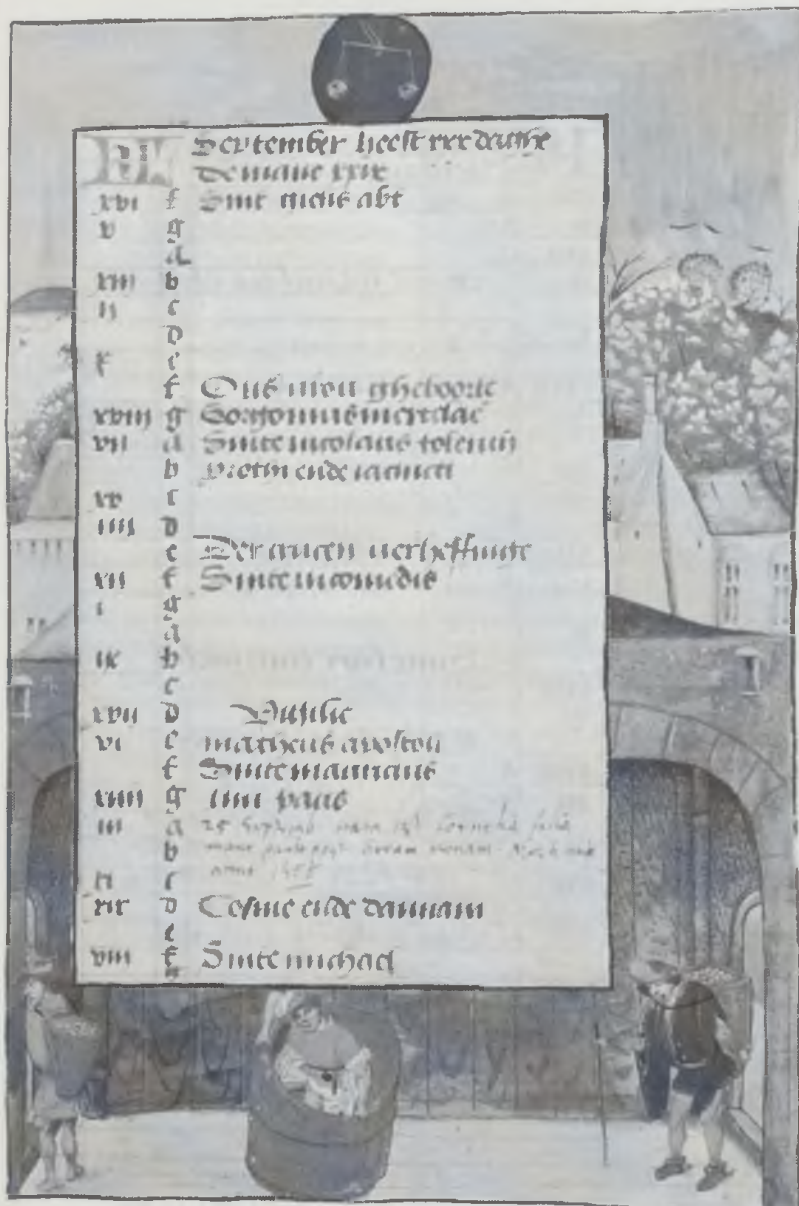
De Verenigingsraad, de bijeenkomst van 'ouden en wijzen' van de VGN, vindt plaats in Utrecht op zaterdag 18 september.

Op de agenda staat o.a.:

1. Geschiedenis/staatsinrichting in de Tweede Fase;
2. Het rapport van de Revisie-commissie Schüssler over de harmonisatie van Bavo met Mavo;
3. De toetsing van de bavo/ de voorbeeldtoetsen;
4. Invoering van een lager tarief van het VGN-lidmaatschap voor Mavo/Vbo docenten met meer dan twee vakken;
5. Post-actieven.

U kunt u opgeven voor deze Verenigingsraad voor 4 september bij Jan Schopman, de penningmeester van de VGN (zie voor zijn adres blz. 2 van dit nummer). Bij minder dan tien aanmeldingen zal de Verenigingsraad niet doorgaan!

De mogelijkheid bestaat dat de vergadering wordt verdaagd naar een later tijdstip, omdat op het moment de rapporten met betrekking tot punt 1 en 2 van de vergadering nog niet binnen zijn!



Rijksmuseum Meermannom- Westreenianum Museum van het boek

Teken van de tijd
Leven en werken in maand- en
seizoensoorstellingen van de
Middeleeuwen tot ca. 1800

Van 13 augustus t/m 16 oktober is in
het Museum van het Boek een
tentoonstelling te zien van kalender-
oorstellingen uit de Nederlanden,
gemaakt tussen 1500 en 1800.
U kent uit de schoolboeken de kalen-
derminiaturen uit de Middeleeuwen
wel, die vaak gebruikt worden om
aspecten van het dagelijks leven te
belichten. De maandelijke acti-
viteiten van de mensen op het land
zijn soms heel duidelijk afgebeeld.
Van dergelijke kalenders zijn voor-
beelden aanwezig.
Na de Middeleeuwen veranderden
de afbeeldingen. In almanakken van
de 16e en 17e eeuw gaat het niet

alleen meer om het leven op het
land, maar werden er ook allerlei
morele opvattingen over huwelijk en
gezin verwerkt.

Het museum is geopend van maan-
dag t/m zaterdag van 13 tot 17 uur en
is gratis toegankelijk.

Rijksmuseum Meermannom-
Westreenianum, Prinsessegracht 30,
2514 AP Den Haag.

Museum Amstelkring Ons' Lieve Heer op Solder

**Het woonhuis van een
koopman**

Wonen in de 17e eeuw

In het kader van het thema-jaar
'Amsterdam in de Gouden eeuw'
heeft het Museum Amstelkring een
tentoonstelling georganiseerd over

wonen in de 17e eeuw. Het pand van
het museum, het huis van kousen-
koopman Jan Hartman, het enige
authentieke woonhuis uit de 17e
eeuw dat er in Amsterdam nog over
is, is zo gemeubileerd met eigentijdse
en modern nagmaakte huisraad, dat
men een goede indruk krijgt van het
dagelijks leven in een dergelijk huis.
De dag-kamer en de sael, het
insteekkamertje voor de bedienden
en de overige vertrekken zijn nu toe-
gankelijk (en niet alleen de RK
schuilkerk 'Ons' Lieve Heer op
Solder').

De tentoonstelling duurt nog tot 1
maart 1994.

Open: ma. t/m za. 10 tot 17 uur, zon-



AMSTERDAM 1993 - 1994

en feestdagen 13 tot 17 uur.

Museum Amstelkring, Oudezijds
Voorburgwal 40, 1012 GE
Amsterdam.

Startersconferentie 4 en 5 november 1993

'ALLE BEGIN IS MOEILIK'

Sta je al/pas enkele jaren voor de
klas en vind je geschiedenis ook
zo'n leuk vak? Begin je dit jaar en
denk je: 'Kon iemand me maar
eens wat goede tips geven?' Zou je
dus van gedachten willen wisselen
met andere beginnende collega's
geschiedenis en staatsinrichting, of
willen horen wat mensen uit de
praktijk met een wat langere erva-
ring te vertellen hebben?

Dan is er nu de mogelijkheid.
Want de VGN organiseert op 4 en
5 november opnieuw een twee-
daagse conferentie voor startende
docenten van iedere leeftijd en
anderen die hopen in de nabije
toekomst als leraar geschiedenis
en staatsinrichting te gaan werken.

* Aantal deelnemers

Van wege de werkbaarheid is het
aantal deelnemers beperkt tot
dertig. Het is dus zaak zo snel
mogelijk in te schrijven.
VGN-leden genieten bij plaatsing
voorrang.
De inschrijvers ontvangen zo snel
mogelijk nadere informatie over
het programma.

* Programma

De kern van het programma
bestaat uit een aantal workshops.
Als thema's hebben wij in
gedachten: de historische vertel-
ling, aktualiteit in de les, het orde-
probleem, het gebruik van (histo-
rische) anecdotes in de les, omge-
vingsgeschiedenis en oral history,
lesgeven aan vbo-ivbo leerlingen,
toetsing, lesopbouw - lesvormen -
basisvorming, het gebruik van
video in de klas.

Naast deze workshops bekijken we
of het mogelijk is een aantal
demonstraties en/of exposities te
houden, waarbij de deelnemers de
gelegenheid wordt geboden een en
ander zelf uit te proberen.

* Certificaat

Deelnemers aan de conferentie
ontvangen een nascholingscertifi-
caat. Geef daarom bij de
inschrijving behalve uw naam en
voorletters ook uw geboortedatum
en -plaats op.

* Materialen

Tijdens de conferentie ontvangen
de deelnemers een reader met
daarin bijdragen en werkmateria-
len, die op de conferentie betrek-
king hebben.

* Kosten

Dankzij de medewerking van
diverse instanties en de ondersteu-
ning van de vakgroep geschiedenis
en staatsinrichting van het KPC,
kunnen de kosten beperkt gehou-
den worden.
Aan de deelnemers wordt een
eigen bijdrage van f50,- gevraagd.

De conferentie wordt gehouden in
Huize Bergen in Vught.
Mocht u belangstelling hebben en
u op willen geven, of wenst u nade-
re informatie, stuur dan een briefje
naar het secretariaat van de VGN-
commissie Starters.
W. Bouwman, Kloosterstraat 47,
5708 GM Helmond (Stiphout).
U ontvangt zo spoedig mogelijk
een reactie.

Nieuwe Kerk/ Amsterdam

Koninklijke pracht in goud en zijde/ Vlaamse wand- tapijten van de Spaanse kroon

Tot en met 29 augustus wordt in de Nieuwe Kerk op de Dam in Amsterdam een expositie gehouden van zestien uiterst fraaie recent gerestaureerde Brusselse wandtapijten, die destijds voor Habsburgse vorsten vervaardigd werden. De collectie wandtapijten van de Spaanse kroon is wereldberoemd en de 'Brusselaars' nemen er een voor-aanstaande plaats in. Voor liefhebbers van tapijtkunst een must!

Bij de tentoonstelling verschijnt een uitgebreide geïllustreerde catalogus, prijs f49,50.

Nationaal Monument Kamp Vught

Kiesrecht toen en nu

Tot 1 november, wanneer Kamp Vught de poorten sluit voor de winterstop, is een postertentoonstelling te zien, gewijd aan de ontwikkeling van het kiesrecht in Nederland. De strijd om het algemeen kiesrecht, het ontstaan van politieke partijen, de verzuiling, nationaal-socialisme en bezetting, en hedendaagse politieke aktie worden uitgebeeld op een aantal schitterende (kopieën) van de vele pamfletten en cartoons die er nog bestaan.

Een werkelijke vondst is de uitbeelding van de verzuiling: hoge kartonnen 'palen' met foto's, krantenknipsels en dergelijke, die een beeld geven van de 'eigen' zuil.

Iets om in de klas met leerlingen te maken. Een paar kartonnen rollen van goed brede vloerbedekking zouden misschien als ondergrond van de zuil kunnen fungeren.

Gezien de aard van het tentoongestelde en van het Nationaal Monument Kamp Vught moet u een bezoek met leerlingen echt wel voor-

bereiden en zeker niet aankomen met meer dan één klas of groep flitsende jongeren tegelijk. Daarvoor is de ambiance veel te stemmig.

Ter voorbereiding is een 'Handleiding bij een bezoek aan het Nationaal Kamp Vught' verkrijgbaar. Nadere informatie over de tentoonstelling van het kiesrecht geeft de coördinator J. v.d. Eijnde, tel. 073-566764 (zie ook zijn artikel in KLEIO 1992/3).

Er kan eventueel een korte rondleiding verzorgd worden. Nationaal Monument Kamp Vught, Lunettenlaan 600, Vught.

Vrouwenstudies en de Klassieke Oudheid

Op 31 augustus wordt een mini-conferentie georganiseerd door het Belle van Zuylen Instituut, Onderzoeksinstituut voor Vrouwenstudies van de Universiteit van Amsterdam, over

Ontwikkelingen in de geschied- schrijving met betrekking tot vrouwen en gender tot 1000 AD



Er zullen lezingen gehouden worden door Sarah B. Pomeroy (Hunter College, CUNY, New York) over Griekse geschiedenis, Marilyn A. Katz (Wesleyan University, Connecticut) over methodologie, Elaine Fantham (Princeton University, New Jersey) over Romeinse literatuur en door Jan Bremmer (RU, Groningen) over Vroeg Christelijke weduwes.

Kosten van deelname bedragen f35,-. U kunt u opgeven bij het Belle van Zuylen Instituut, Rokin 84-90, 1012 KX Amsterdam.

Een schot in het verleden

Op 15 mei vond de VGN-excursiedag plaats in Delft. De bezoekers kwamen luisteren naar lezingen van leden van de Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht, en kijken naar het Legermuseum. Tussendoor vertelden mensen van de museale educatieve dienst welke faciliteiten zij het onderwijs konden bieden.

Als historicus die zich vooral bezighoudt met de Oudheid ging ik naar de lezingen met in mijn achterhoofd het idee vooral te zullen worden toegesproken over hellebaarden, lunetten, ravelijnen en booby-traps

en dwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950 op haar naam heeft staan. Zij beschreef de beschikbare bronnen op dit terrein; het zijn er veel en natuurlijk eigenlijk nooit genoeg. Hiaten blijven. De bronneninterpretatie levert talrijke problemen op. Naast de in oorlogssituaties gebruikelijke kleuring van de informatie levert zelfs cijfermateriaal problemen op. Hoeveel tegenstanders er bijvoorbeeld zijn gesneuveld of gewond is niet aan te geven, omdat de vijand soms zijn eigen mensen meenam in plaats van hen aan de Nederlanders over te laten.



alsmede het gebruik daarvan, maar niet over de schuine falanx en Romeinse manipels. Mijn veronderstelling klopte ten dele. De inleiders spraken inderdaad niet over de Oudheid, maar evenmin over wapentuig en vestingwerken. Waarover dan wel?

In KLEIO 1993/4 heeft Ben Schoenmaker, de eerste spreker van de dag, verslag gedaan van de huidige stand van zaken met betrekking tot de militaire geschiedenis. Werkten vroeger 'gewone' en militaire historici langs en zonder elkaar, tegenwoordig is daarin een drastische verandering opgetreden. Voor de nauwgezette lezer(es) hoef ik hier het betoog niet samen te vatten, voor mij was het op die dag wel een eye-opener. De invloed van de sociale wetenschappen blijkt in de war-and-society benadering vrij groot te zijn. Zo houdt men zich vanuit deze optiek bijvoorbeeld bezig met de rol van de krijgsmacht als maatschappelijke instelling in vreedstijd. Het woord was daarna aan Petra Groen, die de dissertatie *Marsroutes*

Films van de legervoortlichtingsdienst werden vooral gemaakt om het thuisfront gerust te stellen. Dat is op zich begrijpelijk, maar oorlogssituaties leiden er wel toe dat in het vuur van de verslaggeving en vastlegging de emoties de boventoon gaan voeren. Daarop haakte de volgende spreker, Chris Klep, in. Een citaat uit zijn rede: 'Oorlogsverslaggeving was de voortzetting van politiek met andere middelen.'

In zijn betoog behandelde hij de positie van de oorlogsverslaggever met als voorbeeld de toestand in het vroegere Joegoslavië. Als journalisten in dit wespennest partij kiezen, doen ze dat voor de underdog: kinderen, vrouwen, bejaarden. Het zappende TV-publiek heeft geen tijd voor nuanceringen, hetgeen leidt tot onverantwoorde meningen over goed en bad guys. Iemand moet toch schuldig zijn. De militair historicus kan bijdragen aan de huidige discussie over wel of niet militair ingrijpen door op zoek te gaan naar historische parallellen. In de Joegoslavische conflictenketen leidt

dat al snel tot het inzicht dat het vrijwel onmogelijk is van vastbesloten tegenstanders in een guerrilla te winnen.

Uiteraard verzamelt de Sectie Militaire Geschiedenis geheime en niet geheime bronnen met het oog op geschiedschrijving en met het doel lessen te trekken uit eerdere operaties.

Na de lezingen kreeg het Legermuseum de kans zich te presenteren. Achtereenvolgens was het woord aan de heer Lenselink en mevrouw Smit. Hun externe activiteiten bestaan uit het verzorgen van gastlessen, bijvoorbeeld over belegeringstactiek in de 16e en 17e eeuw bij u in de klas en het uitlenen van audio-visuele middelen. De interne dienstverlening kan bestaan uit een oppervlakkige rondleiding, maar ook uit gespecialiseerde informatie in een deel van het museum. In filmzaal en auditorium kunnen demonstraties gegeven worden. Wie zelf een rondleiding wil verzorgen kan zich tevoren uitgebreid documenteren in de bibliotheek.

De dag werd afgesloten met een rondleiding naar keuze door het museum. Ik had het geluk mee te lopen met de heer Smits, die als voormalig esthetisch adviseur van het ministerie van defensie (ja, dat beroep bestaat ook!) uit eigen ervaring met veel vaart en verve zijn gasten meetroonde. Dat zijn rondleiding uitliep en de tijd voor de borrel daarvoor navenant korter werd, heeft niemand van onze groep als een bezwaar ervaren.

De VGN-excursiedag was een schot in de roos.

Louis Nolet

Het Legermuseum (Korte Geer 1, 2611 CA Delft) is geopend op dinsdag t/m zaterdag van 10-17 uur en op zondag 13-17 uur.
Tel. Educatieve Dienst (mw. Saskia Smit): 015-150500.

ISTANBUL STADSREIS

In de herfstvakantie
17 t/m 24 oktober
25 t/m 31 oktober

R. v.d. Graven studeerde geschiedenis en filosofie in Nijmegen en schreef diverse boeken en artikelen over Turkije.

Onder zijn deskundige en enthousiaste begeleiding wandelt u in een kleine groep zeven dagen lang door Istanbul, de fascinerende metropool, waarover hij een aparte gids publiceerde. Natuurlijk bekijken wij uitvoerig de highlights, maar we bezoeken ook plekken waar toeristen normaal niet komen, zoals de oude Griekse en joodse volkswijken aan de Gouden Hoorn, de dorpjes aan de Bosporus, de 19e eeuwse wijken, de kerkhoven en de landelijk plekjes.

Natuurlijk maken we een boottocht over de Bosporus en ook een bezoek aan een Turks badhuis mag u zich niet laten ontgaan. 's Avonds is er gelegenheid om te dineren in karakteristieke Istanbulse restaurants. U verblijft in een uitstekend drie-sterren hotel, in het hartje van het oude centrum, op 5 minuten loopafstand van de Blauwe Moskee.

Reissom f1475,-.

Inbegrepen zijn: de vlucht Amsterdam - Istanbul v.v., logies en ontbijt, entreegelden, het vervoer ter plaatse, bezoek aan een Turks badhuis en een informatiepakket met plattegronden en artikelen.

Voor meer informatie en een brochure belt u:
053-324675.

Als u met een groep docenten, of uw klas een reis naar Turkije wilt maken, dan kunt u altijd bellen voor een voorlichtingsavond of een op maat gemaakte reis.

Nascholing

De ontwikkeling van de parlementaire democratie in Duitsland 1871-1990

Het Instituut voor Didactiek en Onderwijspraktijk van de VU biedt in samenwerking met de Vakgroep Geschiedenis van de VU, de Christelijke Hogeschool Windesheim (CHW) te Zwolle en de Hogeschool Holland (HH) te Amsterdam, nascholing aan voor dit onderwerp dat behoort tot het eindexamen 1994. De cursus zal zich richten op economisch-sociale en politiek-mentale ontwikkelingen in de periode 1871-1990:

Eerste bijeenkomst:

over het Keizerrijk 1871-1918
Prof dr C.F.G. Lorenz (Vakgroep Geschiedenis, faculteit der Letteren, VU).

Tweede bijeenkomst:

over de Republiek van Weimar 1918-1933
Drs. G.M.J. Rovers (vakgroep geschiedenis van de Hogeschool Holland).

Derde bijeenkomst:

over Nazi-Duitsland 1933-1945
Drs. A. Arendsen (vakgroep geschiedenis Chr. Hogeschool Windesheim).

Vierde bijeenkomst:

over Duitsland 1945-1990
Prof dr J.C. Hess (Vakgroep Geschiedenis, faculteit der Letteren, VU).

Naast een inhoudelijke verdieping van deze thema's, vindt een didactische uitwerking plaats. Mw drs. J.K.W. Riksen (IDO/VU en CHW) zal een lespakket, bestaande uit leerlingenmateriaal en een docentenhandleiding, toelichten en uitreiken. Dit lesmateriaal is opgezet vanuit de structuurbegrippen en vaardigheden behorend bij de stofomschrijving voor het eindexamen.

De deelnemers ontvangen bovendien een syllabus waarin per bijeenkomst een korte omschrijving van de lezing, een achtergrondartikel over het betreffende thema en door de sprekers aangereikte stellingen en/of discussiepunten zijn opgenomen.

Het Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael' organiseert voor de deelnemers aan de IDO/VU-cursus op 26 november 1993 een dag met lezingen en discussies. Deze dag op het instituut 'Clingendael' te 's Gravenhage zal gaan over de recente ontwikkelingen in Duitsland van 1990 tot heden. De cursisten kunnen zonder extra kosten deelnemen aan deze dag. Indien men dat wenst kan men tijdens de dag op 'Instituut Clingendael' aldaar op eigen kosten de lunch gebruiken (± f15,-). Dit kunt u kenbaar maken op het aanmeldingsformulier.

Aanmelding voor de cursus én de 'Clingendael-dag': via een aanmeldingsformulier, dat u kunt aanvragen bij Mevr. C. Korenhof, tel. 020-548 4491.

Cursusgegevens:

Doelgroep:

Docenten geschiedenis in de bovenbouw van mavo havo en vwo

Plaats en data:

Amsterdam: dinsdag 14 en 28 oktober en 4 en 11 november 1993

Zwolle: donderdag 5, 12 en 19 oktober en 2 november 1993 alle bijeenkomsten van 19.00-21.30 uur.

Clingendael: dag 26 november 1993: 9.30 - 16.30 uur. 'S Gravenhage

Docenten:

Prof dr C.F.G. Lorenz, drs G.M.J. Rovers, drs A. Arendsen, prof dr J.C. Hess en mw drs J.K.W. Riksen.

Kosten:

f 210,- plus f 35,- cursusmateriaal en lespakket.

Informatie:

Mw drs J.K.W. Riksen, tel. 020 - 548 5050/038 - 699607 (inhoudelijk), mw C. Korenhof, tel. 020 - 548 5050 (organisatorisch).



STUDIEDAG CSE GESCHIEDENIS 1994

De ontwikkeling van de parlementaire democratie in Duitsland 1871-1990

Als voorbereiding op dit examenonderwerp organiseren wij, in samenwerking met de VGN en het coördinaat nascholing van de Rijksuniversiteit Leiden, voor geschiednisdocenten en andere belangstellenden een studiedag op

zaterdag 25 september 1993

Gerenommeerde historici zullen spreken over de ontwikkeling van de parlementaire democratie. De studiedag wordt gehouden in het Centraal Faciliteitengebouw van de Rijksuniversiteit van Leiden, Cleveringaplaats 1. De deelnemers ontvangen een nascholingscertificaat.

De dag zal geopend worden door de ambassadeur van de Bondsrepubliek Duitsland Dr.K.J. Citron. De volgende sprekers verlenen medewerking aan de studiedag verlenen:

- | | |
|-------------------|---|
| C. Lorenz | - Het Keizerrijk 1871 - 1918 |
| J.C. Hess | - De Republiek van Weimar 1918 - 1933 |
| J.T. Minderaa | - Nazi-Duitsland 1933 - 1945 |
| F. Wielenga | - Duitsland 1945 - 1990 |
| W.M. Melching | - Relatie DDR - BRD |
| H.W. von der Dunk | - Waarom is de ontwikkeling van de parlementaire democratie in Duitsland zo moeizaam verlopen ? |

In overleg met het Goethe instituut Amsterdam zal nog een Duitse gastspreker worden aangetrokken. De deelnemers aan de studiedag ontvangen een syllabus, waarin historische bijdragen van ondermeer D.J. Elzinga over 'De val van de muur: daarvoor en daarna', G.van Roon over 'Het Duitse verzet tegen Hitler', een relevante literatuurlijst betreffende Duitsland 1871-1990 en, vooral van belang voor de nieuwe examenregeling, relevant historisch bronnenmateriaal.

De kosten voor de studiedag bedragen f.95,= per persoon (voor leden van de VGN f.85,=). Hierbij is inbegrepen een lunch, koffie/thee, de syllabus, materiaal van de Duitse Ambassade en het Goethe-instituut en het nascholingscertificaat. Informeer op uw school naar een vergoedingsregeling voor nascholingsactiviteiten!

In samenwerking met de Bundeszentrale für politische Bildung te Bonn zijn, speciaal voor de deelnemers aan deze studiedag, de volgende titels van de literatuurlijst van de stofomschrijving aanwezig. Voor slechts f.5,- ontvangt iedere deelnemer op de studiedag deze drie boeken:

- Chr. Klessman, *Die doppelte Staatsgründung. Deutsche Geschichte 1945-1955* (602 pagina's).
- W. Weidenfeld, H. Zimmermann (red), *Deutschland Handbuch. Eine doppelte Bilanz 1949-1989* (800 pagina's).
- Chr. Klessman, *Zwei Staaten, eine Nation. Deutsche Geschichte 1955-1970* (648 pagina's).

De hele dag door zal er een mediamarkt zijn met materiaal over Duitsland. Aan de mediamarkt zal ook medewerking worden verleend door het Goethe-instituut en de Stichting Film en Wetenschap.

De studiedag begint om 10.00 uur en eindigt om 16.00 uur.

De universiteit van Leiden is met het openbaar vervoer goed te bereiken. Er is tevens voldoende (gratis) parkeer-gelegenheid in de parkeergarage.

Een ieder die deze studiedag wil bijwonen kan zich daarvoor telefonisch opgeven bij een van de organisatoren. Na uw aanmelding en betaling ontvangt u een bevestiging met een dagindeling en een routebeschrijving. Gelet op het uitgebreide programma en de vele extra's lijkt het raadzaam U bijtijds voor deze studiedag op te geven. Het aantal plaatsen is beperkt.

Wanneer U niet deelneemt aan deze studiedag is het mogelijk de syllabus apart te bestellen (verschijningsdatum september 1993). In dat geval gelieve U f 18,50 over te maken o.v.v. naam en adres op postgiro 1922037, t.n.v. W.H. Blok, Patrijs 116, 2986 CE Ridderkerk. Dit bedrag is inclusief verzendkosten.

Voor nadere inlichtingen betreffende deze studiedag en aanmelding kunt u contact opnemen met een van de organisatoren:

W.H. Blok (tel. 01804-30504), R.C. Seriese (tel. 078-153789), Mw. D. Verhagen (tel. huis 01712-2902/werk 071-272661)

De examens van 1993

MAVO

'Europa', althans de instituties, ligt voor de gemiddelde Nederlandse kiezer - die toch nog méér warm loopt voor Europa dan welke burger ook - ver van zijn bed. Hoe ver liggen dan Lomé, Stresa en zelfs Straatsburg verwijderd van de belevingswereld van de doorsnee Mavo-leerling? Erg ver, denk ik. Werkelijke interesse bij de leerlingen voor de stapsgewijze vooruitgang van de Europese integratie heb ik de laatste twee jaren bij dit examenonderwerp niet kunnen bespeuren. Maar de stof was goed te leren. Je kunt iedere Europese stap in een aantekening vatten, evenals het - beperkte - aantal personen en jaartallen.

Dan de modernisering van Nederland! Wat heb ik ervan genoten om al mijn jeugdsentimenten over mijn leerlingen uit te schudden. Enthousiasme van de leraar werkt aanstekelijk, hoopte ik dan maar. En wat blijkt nu: het sloeg heel goed aan. Popmuziek, anti-conceptie, het huishouden, feminisme, een mer à boire voor de docent die eind jaren 40 geboren is.

Het was natuurlijk, ook voor de leerlingen, even wennen aan dit amalgaam van maatschappijleer en geschiedenis. Voor mij persoonlijk hoeft het niet zo: er is nog te weinig distantie mogelijk. Is Joke Kool-Smit nu een groot Nederlander of niet? Dat kan alleen de tijd leren.

Grote problemen leverden de vragen niet

Eén ding staat wel vast: dit onderwerp zal bij veel leerlingen de interesse voor en betrokkenheid bij Europa niet hebben vergroot.

Veel valt er dit jaar te klagen over het examen. Neem opdracht 4 en 7 over 'Europese integratie'.

Tussen 1962 en 1968 kreeg het gemeenschappelijk landbouwbeleid van de EG zijn vorm.

Kort na de definitieve invoering van dit beleid kwam Mansholt met een nieuw structuurplan voor de Europese Landbouw.

- 4 Geef een reden waarom Mansholt met een nieuw structuurplan kwam

In een nieuwbouwwijk zijn de straten vernoemd naar 'belangrijke Europeanen', in dit geval personen die een belangrijke rol gespeeld hebben bij de *praktische* totstandkoming van de Europese integratie. Er zijn nog drie straten zonder naam. Een straatnamencommissie moet de keuze maken uit de volgende vier Europeanen:

- Konrad Adenauer
- Hendrik Brugmans
- Jean Monnet
- Robert Schildman

- 7 Jij bent lid van de straatnamencommissie en je geeft je mening.

Verwerk daarin:

- waarom er volgens jou naar drie van de vier bovengenoemde personen een straat moet worden vernoemd.
- welke rol elke gekozen persoon heeft gespeeld bij de *praktische* totstandkoming van de Europese Gemeenschap en
- waarom de overgebleven persoon volgens jou minder geschikt is om te vernoemen



Dat het voor de leerlingen een ver-van-mijn-bedshow was, vond ik ook in de vragen terug. Wat de jeugd zou kunnen raken werd niet getoetst. De verwachte 'Force de Frappe' ("Jongens, dat vragen ze zeker!") en het Plan Fouchet ("En dat misschien ook") stonden er keurig. Het examen was zeker niet mogelijk, al waren mijn leerlingen snel van de wijs gebracht toen ze moesten kiezen uit een aantal antwoorden op de vraag waarom de verhouding Nederland - Frankrijk aan het einde van de jaren 60 beter werd.

Echt moeilijk vonden ze pas het plaatsen van feiten in een chronologische volgorde. Dit ondanks de tijdbalk die deel uitmaakte van de aantekeningen. Niet allemaal hebben ze dus de duidelijke lijn in de Europese ontwikkeling gezien en begrepen.

Het thema 'supranationaal versus intergouvernementeel' zat er geheid in, maar het 'eerste veto van De Gaulle over het Engelse verzoek tot toetreding' plaatsten ze glashard na het plan-Schuman.

op, al was ik blijkbaar onvoldoende ingegaan op het Ministerie van Maatschappelijk Werk. Hier faalden mijn leerlingen, en ik dus ook. Voor de rest, aardige vragen en origineel werkmateriaal. Het schrijven van een brief door een flatbewoner over de problematiek van zijn wijk: wie had daar vroeger aan gedacht? En dat Peter (Koelewijn) en zijn Rockets met foto en al bij het CSE gebruikt zouden worden! Waar is de tijd gebleven dat ik de Engelse Zeeoorlogen nog behandelde?

Kees van Kemenade
St. Josef mavo, Hilvarenbeek

HAVO

Na afloop van het Havo-examen geschiedenis 1993 voelde ik een zekere opluchting. Volgend jaar niet weer 'Europese integratie'!

In de eerste plaats een opmerking over de lay-out. Veel leerlingen raakten in de war door het ontbreken van een heldere nummering en voldoende ruimte tussen de op-

drachten. Ook de verwijzingen naar het werkmateriaal waren niet erg duidelijk. De vraag rijst of de aparte vragenboekjes en werkmateriaal wel in een echte behoefte voorzien. Denk in dit verband aan de beperkte ruimte op het examentafeltje. Het is misschien een goed idee om terug te keren naar het oude systeem waarbij vragen en werkmateriaal per onderdeel in één boekje waren gerangschikt (bijvoorbeeld onderdeel A, vraag 1t/m 5; onderdeel B. etc.).

Vraag 4 suggereert ten onrechte het bestaan van een soort tweede Plan Mansholt. Antwoorden die verwijzen naar het oorspronkelijke Plan (modernisering, sanering, stimulering) ontbreken in het correctiemodel maar kunnen op grond van de geformuleerde vraagstelling niet als fout worden aangemerkt.

In vraag 7 wordt gevraagd naar een *beargumenteerde mening*. Het correctiemodel bevat echter een gesloten antwoord. De leerling moet aangeven, waarom Jean Monnet, Robert Schuman en Konrad Adenauer wel en Hendrik Brugmans niet voor vernoeming in aanmerking komen. Een slechte vraag. Bovendien kunnen vraagtekens geplaatst worden bij Adenauer als 'belangrijk Europeaan'. Opereerde hij niet vanuit een specifiek Duits en dus niet Europees belang?

De vragen die betrekking hebben op 'Nederland naar een modern-industriële samenleving' vormen over het algemeen een goede afspiegeling van de stofomschrijving. Wel is het jammer dat veel leerlingen door het grote aantal vragen en opdrachten dit onderdeel niet afkregen.

Regelmatig kon ik mij niet aan de indruk onttrekken bezig te zijn met een examen economie of aardrijkskunde in plaats van met geschiedenis. Vraag 23 en 31 dienen als voorbeeld.

De schaalvergroting in het Nederlandse winkelbestand heeft er toe geleid dat het gezinsbudget van samenstelling veranderde
23 Licht dit toe

31 Toon aan dat cityvorming nauw samenhangt met economische groei.

Leerlingen met aardrijkskunde/economie in hun pakket maken dit soort vragen aantoonbaar beter dan de overige leerlingen. Vraag 23 is typisch zo'n vraag waarbij eerst het antwoord is samengesteld en pas daarna de vraag. Slechts één leerling bedacht het

voorbeeldantwoord, namelijk dat grootwinkelbedrijven de prijzen van producten verlaagden omdat ze door de grote omzet met geringe winstmarges tevreden konden zijn waardoor in het gezinsbudget meer geld beschikbaar kwam voor andere doeleinden.

Een laatste opmerking betreft het geringe verschil tussen het Havo- en Vwo-examen, waarbij verder opvalt dat het correctiemodel voor het Havo vaak strenger is dan voor het Vwo.

Samengevat: het Havo-examen 1993 was te lang, de vraagstelling en vormgeving waren niet altijd helder, leerlingen met aardrijkskunde en/of economie in het pakket waren in het voordeel en het correctiemodel was streng en onvolledig.

VWO en HAVO

De voorzitter van de CE-bespreking in de afdeling Groningen protesteerde bij het Cito in Arnhem tegen het Vwo-examen.

De brief drukken wij op zijn verzoek hieronder af.

Vanaf de daadwerkelijke oplegging (invoering) van een centraal examen geschiedenis en staatsinrichting (een beslissing overigens waartegen ik mij indertijd met woord en daad verzet heb) ben ik voorzitter van de normbesprekingen in de afdeling Groningen. Het hierbij horende werk, een samengebalde inspanning in een korte tijd, waarin ik het toch al druk heb, heb ik altijd graag gedaan.

Langzamerhand begin ik nu toch een behoorlijk vieze smaak in de mond te krijgen, veroorzaakt door vooral het volgende.

- a. Reeds jaren achtereen klaag ik namens de Afdeling Groningen over de lengte van het examen. Cynisch moet ik nu naar aanleiding van het CSE-GS Havo en Vwo 1993 vaststellen dat onze klacht gehonoreerd is door het examen nog langer te maken dan in voorgaande jaren al het rare gebruik geworden was. Tijdens de bespreking in Groningen op 26 mei 1993 hebben verschillende van mijn collega's getwijfeld aan het doorgeven van dit soort klachten. Ik kan die aanwezige collega's dan wel zeggen dat ik dat ieder jaar doe, maar ik ben met hen van mening dat er niks mee gebeurt en wij dus niet serieus genomen worden.
- b. Havo-examen 1993: een aantal onderdelen van de norm-antwoorden zijn gewoon

fout, bijvoorbeeld het tweede deel bij vraag 2, het eerste deel bij vraag 3, het hele antwoord van vraag 4, het eerste deel bij vraag 20, het hele antwoord bij vraag 23. Er ontbreken veel varianten bij bijvoorbeeld de vragen 2, 6, 11, 15, 17, 24, 26, 27, 30, 34, 35.

Sommige onderdelen van de normantwoorden zijn ronduit onzinnig, vergezocht of belachelijk, bijvoorbeeld bij vraag 35: welke stedeling kreeg zo'n grote belangstelling voor het platteland 'uit heimwee naar het boerenleven dat aan het verdwijnen was', dat hij daarom bijvoorbeeld van Groningen naar Noordhorn verhuisde in 1973? Nou, ik zeker niet, laat staan mijn vrouw.

- c. De meerderheid van de 18 aanwezige voorzitters in Utrecht, namelijk zij die zowel Havo- als Vwo-kandidaten examineren, waren van mening dat het Havo-examen moeilijker was dan het Vwo-examen. Dit zou eigenlijk de deur voor een CSE-GS dicht moeten doen. Het is volstrekt onacceptabel dat zich dit kan voordoen.
- d. Door de exorbitante lengte van het examen Havo en Vwo doen zich vooral bij goede leerlingen twee dingen voor:
 - de laatste vragen worden afgeraffeld in de vorm van kreten en steekwoorden;
 - de betoogvraag is of niet gemaakt of in versneld tempo nog even aan het eind van het examen gemaakt.
- e. Ik wil mijn leerlingen voorbereiden op een geschiedenisexamen, niet op zo'n rare mixture van tekstverklaring Nederlands, het schrijven van een opstel, economie, maatschappijleer, sociologie en aardrijkskunde.

Mijn oorspronkelijke opvatting dat een CSE-GS volstrekt uit den boze is, houd ik staande. Verder ben ik van mening dat het doorgaan in de nabije toekomst met dit soort eindexamengedoe rampzalig is voor de werklust en het welbevinden van deze docent geschiedenis.

W. Schuringa
Noordhorn



**Nascholing voor docenten MAVO-HAVO-VWO
Eindexamen 1994/1995
Duitsland 1871-1990**

UTRECHT

Een geschiedenis van personen

Een cursus in samenwerking verzorgd door:
Instituut voor Geschiedenis (drs. F. Dieteren) en het Instituut voor de Leraren-opleiding van de Universiteit Utrecht, Acta/Hogeschool Midden Nederland

Doel van de cursus

U staat voor de taak in 1994 en 1995 het eindexamen-thema 'De ontwikkeling van de parlementaire democratie in Duitsland 1871-1990' vlees en bloed te geven. Hierbij kan deze cursus U helpen. Door hoofdpersonen ten tonele te voeren, in wie de ontwikkelingen en processen belichaamd zijn, waarover in de stofomschrijving zoveel staat. Via het persoonlijke, het spannende, kan de leerling zich veel beter in het historische proces inleven.

Opzet van de cursus

Per avond staat een periode van de Duitse geschiedenis centraal. Experts vertellen in het eerste deel van de avond over twee kenmerkende persoonlijkheden. Na de pauze ontvangt U een map met aansprekend lesmateriaal en verwerkings-suggesties. Deze worden met de inleider en de didacticus besproken.

Plaats en tijdstip:

Utrecht, vier donderdagen van 19.00 tot 22.00 uur

16 sept.:	dr. E. Janssen Perio: Bismarck en Wilhelm II.
23 sept.:	drs. J. Koch Ebert en Hindenburg.
30 sept.:	prof.dr. F. Wielenga: Adenauer en Brandt.
7 okt.:	dr. G. Verbeeck: Ulbricht en Honecker.

Didactische begeleiding:

drs.G.PEEK (IVLOS) en drs.J.Rijken (Acta/HMN)

Kosten:

f. 85,- (incl. f 35,- lesmateriaal)

Aanmelding door betaling van f 85,- voor 18 augustus 1993 (in verband met de productie van het lesmateriaal) op gironummer 130603 ten name van:
RUU/IVLOS/0243, postbus 80.127 Utrecht,
onder vermelding van 'Nasch-oling Duits-land 1993'.
U ontvangt daarna nadere gegevens.

Informatie: secretariaat IVLOS, 030 - 53.37.76.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam

Symposium op zaterdag 25 september 1993

Migranten in het Europese Geschiedenisonderwijs

Ter afsluiting van een internationaal congres over migratie en vestigingsprocessen worden op deze studiedag de nieuwste inzichten gepresenteerd. De inleiders zullen ingaan op wat er in het onderwijs in verschillende Europese landen gebeurt. Tevens is er een presentatie van hedendaagse leermiddelen.

Sprekers:

Prof.dr. Jan Lucassen (IISG - Amsterdam), Prof.dr. Gérard Noiriel (Parijs), Dr. Diethelm Knauf (Bremen), Mw. dr. Els Deslé (Brussel), Prof.dr. Colin Holmes (Sheffield), Dr. Herman Obdeijn (Leiden).

Het geheel staat onder leiding van Dr. Fritz Wittek van de Europese Commissie te Brussel.

Organisatie:

Centrum voor de Geschiedenis van Migranten (een samenwerkingsverband tussen de Vakgroep Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam).

Aanmelding:

(met inbegrip van koffie en lunch en toezending volledig programma)
uitsluitend door inzenden van een cheque van f50,- (voor studenten f25,- met vermelding van collegekaartnummer) t.n.v. IISG, Amsterdam aan Mw. A. Woudstra, IISG, Cruquiusweg 31, 1019 AT Amsterdam.

Voor informatie: tel. 071-272233 (Dr. H. Obdeijn) of 020-6685866 (Mw. A. Woudstra).

LIJST VAN COMMISSIES EN AFDELINGSSECRETARISSEN

• Commissie PABO

F. Kolen, *voorzitter*, Van Renesseborch 69, 3341 RC Hendrik Ido Ambacht. Tel. 01858-12913.
J. Schmiermann, *secretaris*, Mooksebaan 8b, 6562 ZS Groesbeek. Tel. 08891-71636.
A. van Zeyl, *penningmeester*, Verhoevenstraat 37, 2291 RN Wateringen. Tel. 01742-3809.
Th. Beker, Singelstraat 28, 4331 SV Middelburg. Tel. 01180-27981.
Mw. M. du Jour, Dibbetstraat 41, 2518 PN Den Haag. Tel. 070-3651027.
Mw. F. van der Meer, Grevelingen 90, 1826 AP Alkmaar. Tel. 072-611297.

• Commissie Havo/Vwo

Mw. A. Biezen-Hurkmans, *voorzitter*, Genderweg 1, 5521 NX Eersel. Tel. 04970-13578.
J. van Ginkel, *secretaris*, Schoonenburg 116, 6714 GE Ede. Tel. 08380-35543.
L. Dalhuisen, Kortenaerlaan 18, 2121 XK Bennebroek. Tel. 02502-49441.
E. Roest, Tapuitlaan 123, 7905 CV Hogeveen. Tel. 05280-74144.
T.J. Dankert, Swarte Ryth 3, 9354 XE Zevenhuizen. Tel. 05943-2207.
Mw. K. Wamelink, Prins Hendrikstraat 158, 7571 BW Oldenzaal. Tel. 05410-22289.

• Commissie Mavo/Vbo

G. Twickler, *voorzitter*, Debussylaan 9, 4941 WD Raamsdonkveer. Tel. 01621-14191.
P. Stuart, *secretaris*, Archipel 16-20, 8224 GH Lelystad. Tel. 03200-30891.
J. de Vries, Röntgenlaan 8, 3553 GM Utrecht. Tel. 030-422693.
Mw. J. Daalmans, Olympialaan 6, 4625 CT Bergen op Zoom. Tel. 01640-37998.
A. Kampen, Prins Bernhardlaan 9, 2741 DV Waddinxveen. Tel. 01828-17809.
T. Poot, Indigoblauw 13, 2718 JZ Zoetermeer. Tel. 079-611617.
R. Hendriks, Middenweg 83, 1098 AG Amsterdam. Tel. 020-6682237.

• Commissie Bavo

Bezetting onbekend.

• Didactiek- en activiteitencommissie

Mw. H.A.M. Mulkens-Harmeijer, *voorzitter*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen. Tel. 05923-1424.
H. Kummerer, *secretaris*, Jan van Eyckgracht 79, 5643 TD Eindhoven. Tel. 040-118590.
J.G. Raven, Kinkoarn 8, 9501 MJ Stiens. Tel. 05109-4050.
W. Bouwman, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920-34709.
R. Soeter, Cayennedreef 23, 3563 SB Utrecht. Tel. 030-612710.
Mw. T. de Danschutter, Van Deyssellaan 40, 9721 WV Groningen. Tel. 050-251298.

• Commissie Volwasseneneducatie

Mw. A. van Bekkum, *voorzitter*, Molvense erven 102, 5672 HN Nuenen. Tel. 040-834364.
Mw. M. Vencken-Martens, *secretaris/penningmeester*, Haarenseweg 4a, 5061 VL Oisterwijk.

Tel. 04242-84297.

Mw. M.L. Teunissen, Postbus 31, 9989 ZG Warffum. Tel. 05950-3082.
Mw. B. Beenackers-Heeren, Adm. Helfrichstraat 10, 9801 EM Zuidhorn. Tel. 05940-3365.
M. Otten, Deventerweg 60, 7203 AM Zutphen. Tel. 05750-42160.
Mw. I. Attema, Transvaalweg 29, 1092 JL Amsterdam. Tel. 020-931572.
Mw. I. Mentink, De Wuurde 7, 6662 ZE Elst. Tel. 08819-72233.

• Onderwijsadviescommissie

P. van Leeuwen, *voorzitter*, Everdrift 4, 5431 LV Cuyk. Tel. 08850-14598.
W. van Waardhuizen, *secretaris*, Poortersveld 309, 7327 AK Apeldoorn. Tel. 055-423832.
W. Bouwman, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920-34709.
Mw. I. Rutgers, Lokeren 105, 5235 DC Den Bosch. Tel. 073-417822.
Mw. P. van Aken-Rens, Hoogwerflaan 19, 2594 BH Den Haag. Tel. 070-385974.
C. Weltevrede, Driehoek 72, 3328 KJ Dordrecht. Tel. 078-178288.

• Commissie Vrouwengeschiedenis

Bregje Pel, *voorzitter*, Breedstraat 123, 1601 KC Enkhuizen. Tel. 02280-18538.
Janneke Riksen, *secretaris*, Schepenenlaan 79, 8014 JC Zwolle. Tel. 038-660935.
Renée Schreuder, *penningmeester*, Normandië 164, 3524 RM Utrecht. Tel. 030-802130.
Marianne Zewald, Vijverlaan 2, 2012 RC Haarlem. Tel. 023-283325.
Ellen Marrenga, Lange Leidsedwardsstraat 212 hs, 1017 NR Amsterdam. Tel. 020-277126.
Zonneke Matthee, Heivlinder 53, 2317 JT Leiden. Tel. 071-215873.
Riemke Leusink, Dr. J.P. Heyelaan 4, 3818 GT Amersfoort. Tel. 033-630996.
Anneke Ribberink, J.S. Bachstraat 20, 3533 XC Utrecht. Tel. 030-945573.

• Commissie Cliomatica

J. Snijders, *voorzitter*, Churchilllaan 13, 5571 AR Bergeyk. Tel. 04975-72972.
P.H.A. van Drunen, *secretaris*, Bruykersstraat 32, 3237 AB Vierpolders. Tel. 01810-16591.
M.G. Harreman, Bezuidenhoutseweg 129, 2594 AE Den Haag. Tel. 070-3853612.
Mw. H.E. Hey, Naarderweg 4, 3891 DK Zeewolde. Tel. 03242-3633.
A. van der Kaap, Weemhoffhorst 40, 7531 GG Enschede. Tel. 053-337280.
A. Mens, Vaartdreef 94, 2724 GH Zoetermeer. Tel. 079-412379.
A.J. Meijer, Diamant 14, 1703 EV Heerhugowaard. Tel. 2207-13300.
M.A. Otten, Deventerweg 60, 7203 AM Zutphen. Tel. 05750-42160.
P. Lückner, Gr. Johanlaan 8, 3434 SG Nieuwegein. Tel. 03402-64710.

• Redactie KLEIO

W. Rongen, *voorzitter*, Antillen 4, 3524 EZ Utrecht. Tel. 030-892580.
J.A. de Ruiter, *secretaris*, Parkweg 5, 7602 JC Almelo. Tel. 05490-60987.
Mw. T. Bogaerts-Stoopman, *eindredacteur*, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576.
B. Engbers, Klaverstraat 12, 3572 VD Utrecht. Tel. 030-713329.
D. Verkuil, Eemnesserweg 35, 1221 CS Hilversum. Tel. 035-857499.
H. Termeer, Kometenstraat 28, 6543 XJ Nijmegen. Tel. 080-772179.
R. Slotboom, Vesuvius 42, 3524 WV Utrecht. Tel. 030-895982.
J.L.G. van Oudheusden, Massenetstraat 21, 5144 WP Waalwijk. Tel. 04160-37430.
Mw.C.L. Peucker-Martin, Broederplein 35, 3703 CD Zeist. Tel. 03404-22769.

• VGN-vertegenwoordigers in de Onderwijscommissie NHG/VGN

Mw. C.E.M. Veldhuis-Meester, Quintuslaan 4, 9722 RV Groningen. Tel. 050-270099/635997.
E. Boerhout, Merwedekade 133, 3522 JA Utrecht. Tel. 030-800552.
Mw. J. van der Meer, Linnaeusparkweg 34, 1098 EC Amsterdam. Tel. 020-6923423.
N. Koek, Van Oldebarneveldstraat 31, 2334 AD Leiden. Tel. 071-172818.
R. Donk, Wijnmanlaan 32, 8014 KA Zwolle. Tel. 038-652523.

• Afdelingssecretarissen

Arnhem. J. Sillekens, Patrijsstraat 42, 6542 TM Nijmegen. Tel. 080-778680.
Breda. A. Schillemans, Kennedylaan 45, 5051 XE Goirle. Tel. 013-341252.
Eindhoven. J. Engbers, Roest 2, 5491 XX St. Oedenrode. Tel. 04138-73138.
Goes. A.P. van Vugt, Westersicht 273, 4385 AH Vlissingen. Tel. 01184-71109.
Den Haag. Mw. J.M.H.J. Kuipers, Pomonaplein 54, 2564 XS Den Haag. Tel. 070-3259222.
Haarlem. G.G. Callenbach, Kempen 12, 2036 EL Haarlem. Tel. 023-330006.
Hengelo. P. Wester, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen (OV.). Tel. 05415-2061.
Leeuwarden. H.G. Walthoff, Nynke v. Hichtumwei 66, 8915 JJ Leeuwarden. Tel. 058-121982.
Rotterdam. C.J. Renes, Hoeksekade 53, 2661 CJ Bergschenhoek. Tel. 01892-16363.
Utrecht. P. van Hees, Prof. Ritzema Boslaan 95, 3571 CP Utrecht. Tel. 030-733562.
Zutphen. J.B.M. ter Beek, Leeuweriklaan 4, 7203 JE Zutphen. Tel. 05750-18339.

De overige afdelingen hebben geen secretaris.